

विश्वस्य मातरः सर्वाः
सर्वाथैव महाफलाः ।
इत्येताः सरितो राजन्
समाख्याता यथास्मृति ॥

— महाभारत, भीष्मपर्व ९-३७

ઉપસ્થાન

જુદે જુદે પ્રસંગે ભારતવર્ષની જે નદીઓનાં દર્શન થયાં છે તેમનું અહીં સમરણ કર્યું છે. આ કંઈ ભૂગોળની ચોપડી નથી, અથવા નદી ઉપરની નિબંધમાત્રા નથી. આ તો ફક્ત આપણા દેશની લોકમાતાનું ભક્તિપૂર્વક કરેલું એક જાતનું ઉપસ્થાન છે. આર્ષ પૂર્વજોની નદીભક્તિ લોકવિશ્રુત છે. આજેય તે ક્ષીણ થઈ નથી. યાત્રાળુઓની નાનીમોટી માનવ નદીઓ તીર્થસ્થાનો તરફ વહીને એ પ્રાચીન ભક્તિ હૃદયે એવી ને એવી જાગૃત રહેવાનો પુરાવો આપે છે. ભક્ત હૃદયે આ ભક્તિના ઉદ્દગાર શ્રવણ કરીને સંતુષ્ટ થાઓ. યુવાનોમાં લોકમાતાઓનું સ્તન્યપાન કરી સંસ્કૃતિ-પુષ્ટ થવાની ઝંખના જાગે.

દત્તાત્રેય આલકૃષ્ણ ઠાણેશ્વર

अनुक्रमसूचिका

	उपस्थान	१
१	सभी मार्कटी	३
२	दृष्टानता सभारक्षुं	६
३	जिह्वत नदी	१३
४	सगम	१४
५	सागरसरितानो सगम	१७
६	गगामेया	२१
७	यमुनाराली	२६
८	ईक्षु	३२
९	नदी पर नदरे	३४
१०	सिंधुनो विषाद	३७
११	रावी	४४
१२	दूधमगा	४६
१३	स्वर्धुनी वितस्था	४८
१४	तावी	५४
१५	स्तन्यदायिनी शीनाथ	५६
१६	नेपागनी मगा	५९
१७	त्रिवेणी	६३

૧૮	વિદ્યારની ગંડકી	૬૫
૧૯	સુવર્ણદેશની માતા	૬૭
૨૦	દક્ષિણમંગા ગોઠાવરી	૭૪
૨૧	પિનાકિની	૮૬
૨૨	રેણુકાનો શાપ ?	૮૮
૨૩	અંબા—અભિકા	૯૧
૨૪	રોણુભદ્ર	૯૨
૨૫	શંખલ	૯૪.
૨૬	વેદોની ધારી	૯૬
૨૭	ભેગનો ઘોષ	૯૮

दोःकभाता

સખી માર્કડી

શુ દરેક નદી માતા હોય છે? ના. માર્કડી તો મારી નાનપણની સખી છે. એ એટલી નાની છે કે એને હુ મોટી બહેન તરીકે પણ ન ઓળખાવી શકું. અમાગ ખેતરમા જમરાના ઝાડ તળે બપોરની છાયામા બેઠો હોઉ ત્યારે માર્કડીનો મદ પવન જરૂર બોલાવનાનો. માર્કડીને કાઠે દેટલીયે વાર બેઠો છુ, અને પવનના મોજથી ડાવતા ઘાસનાં પાના કલાકો સુધી જોયા કર્યાં છે. માર્કડીને કાઠે અમાધારણુ અદ્ભુત એવુ કશુ નથી. ખાસ ફૂલો નથી, જાતજાતના રંગવાળા પનગિયા પણ નથી, ડપાળા પથરાયે નથી. પોતાના કવનૂજિતથી ચિત્તને અવગચ કરે એવા નાનામોટા પ્રપાત પણ નથી ત્યાં ફક્ત પ્રેમળ શાંતિ જ છે.

ભગ્વાડો કહે છે કે માર્કડી વૈગનાયના હુંગમાથી આવે છે. એનું મૂળ મોઘવાની કદી ઇન્છા થઈ નથી. અમારા

લોકમાતા

તાલુકાનો નકશો હાથમા આવે તોયે એમા માર્કેટીની લીટી હું ન શોધુ, કેમકે તેમ કરતા એ મખી મટી નદી થઈ જાય. મને તો એના પાણીમા મારા પગ ઊઠીને બેસવાનું જ ગમે છે. પગ મૂક્યો કે તરત જ ખળખળખળખળ એનો અવાજ શરૂ થાય. નાનપણમા અમે કેટલીયે વાતો કરતા. એકબીજાને મડવાંસ જ અમારા આનંદને માટે ખમ થતો. માર્કેટી શુ બોલે છે તે સમજવાની હું દરકાર ન કરું અને હું જો બોલુ એનો અર્થ કગ્વા માર્કેટી ન બેમે. અમે એક બીજાને ઉદ્દેશીને બોલીએ છીએ એટલું જ બનેને ખમ હતું. લાઈબ્રેરન ઘણે વરસે મળે એટલે ડગ્ગર સવાલ પૂછે. પણ એ સવાલો પાછળ જિજ્ઞાસા નથી હોતી; એ તો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનો એક પ્રકાર છે. સવાલ શો પૂછ્યો અને જવાબ જો મળ્યો એ તરફ ધ્યાન રાખવા જેટલી વૃત્તિ પ્રેમમિલન વખતે કયાથી રહે ?

માર્કેટીને કાંઠે કાંઠે હું ગાતો કરું અને માર્કેટી સાંભળતી જાય. સોળમે વર્ષે પોતાને લઈ જવા આવેલા ચમરાજને શિવભક્તિને જોરે પાછા ઠેલનાર માર્કેટીમ ઋષિનું આખ્યાન ગાતાં મને કેટલો આનંદ થતો ?

‘ સાધુ સુંદર શાહજાણ સુત તયા
સોબ્યચ વયે મિતી

જો કા મૂડ કુરુપ તો શતવરી
વયે બસે સ્વસ્થિતી

યા દોહીત જસા મનાંતઃ રુચલા
તો મ્યાં તુતે દીધલા.’

એવું વરદાન મહાદેવે મુકુંડને આપ્યું. બેમાંથી કયો વર પસંદ કરવો? ઋષિએ ધર્મપત્નીને પૂછ્યું. અને જણાવ્યું સહયુષ્ઠી ગ્લાબક સોળ વરસ જ લલે છેવે, એ જ કુલોદ્ધારક થશે, એમ ગણી એ જ માગી લીધી. માર્કેડેય જેમજેમ મોટો થાય તેમતેમ માબાપનાં વદન મ્હાન થતાં જાય. આખરે સોળ વરસ પૂરા થયાં. યુવાન માર્કેડેય પૂજામાં બેઠો છે. યમરાજ પાડા પર બેસીને આવ્યા. પણ શિવલિંગને ભેટી પડેલા યુવાન સાધુને અડકવાની એમની દિમ્બ કેમ ચાલે? છતાં યાશ દેંક્યો; ત્યાં લિંગમાંથી ત્રિશૂળધારી શિવજી બહાર નીકળ્યા, અને ધૃષ્ટતા માટે યમરાજને માંભળવું પડ્યું. મૃત્યુંજય મહાદેવના દર્શન પછી માર્કેડેયને મૃત્યુની ખીક ક્યાંથી રહે? એની આયુધારા હજી વહે છે.

દોલેજમાં લણુતો ત્યારે પરીક્ષા પછી અમારી લાઠ્ઠીજ થતી. ક્ષણુણીના દિવસ હોય, ખખ્ખે દિવસ મારે ખેતરમાં જ ગાળવાના હોય, ત્યારે માર્કેડી મને સકરિયા પણ આપતી અને અમૃત જેવું પાણી પણ પાતી. ગત્રે એ ટાઢથી ધૂળે છે કે શું એ જોવા હું ગઠિં ત્યારે પોતાના અરીસામાં મને એ મૃગનક્ષત્ર બનાવતી.

આજે પણ ત્યારે ત્યારે ઘેર ગઠિં છું ત્યારે ત્યારે માર્કેડીને મળ્યા વગર રહેતો નથી. પણ હવે પહેલાંની પેઠે એ મારી સાથે ગેલ કરતી નથી. 'જરાક સિમત કરી મૌન જ ધારણુ કરે છે. એના સુકુમાર વદન પર પહેલાંનું લાવણ્ય નથી જોઈ શકતો. પણ' એના સ્નેહની ગંભીરતા વધી છે.

૨

કૃષ્ણાનાં સંભારણાં

૧

અગિયારસનો દિવસ હતો. ગાડીમા બેસી અમે માહુલી ચાલ્યા. સાતારાથી માહુલી હીકહીક દૂર છે. રસ્તામા જમણી બાજુ શ્રીશિવાજી મહારાજના વધાર કૂતગની સમાધિ આવે છે. રસ્તા પર અમારી પેઠે ઘણા લોકો માહુલી તરફ ગાડીઓ દોડાવતા હતા. આખરે અમે નદીકાંઠે પહોંચ્યા. ત્યાં આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી લોદાની સાંકળ જાંચે તાણી હતી. મારી બાજુઆંબેને લખ્ય લાગતી એક નૌકા એ સાંકળ સાથે ટીંગાડેલી હતી.

કાંઠા પરના કાંકરા કેવા લીસા, કાળા અને ઠંડાંડાં ! એક હાથમાં લઈ ત્યાં બીજા પર નજર પડે. એ વધારે સારો લાગે. એટલામાં ત્રીજા બીજાવલા કાંકરા પર ક્ષયિયા રંગની લીટીઓ દેખાય એટલે એ લેવાનું મન થાય.

તે દિવસે કૃષ્ણાનું મને પ્રથમ દર્શન થયું. કૃષ્ણાબાઈએ મને પ્રથમ ઝોળખ્યો. હું તો કૃષ્ણાને ઝોળખવા જતલો મોટો થયો જ નહોતો. બાળક માંને ઝોળખે તે પહેલાં જ માએ એને પોતાનો કરેલો હોમ છે. અમે જાગા થઈને ખુબ નાણા, કૃષા, પાણી ઉછાલ્યુ, નૌકામાં ચડીને પાણીમાં ખૂસકા માર્યા, કકડીને જૂખ લાગે તેટલો કૃષ્ણામાં જલવિદાગ કર્યો.

જેમ નદીનું આ મારું પહેલવહેલું દર્શન હતું તેમ નાહીને ખારી મગફળીનો નાગ્તો કર્યો એ પણ એ જાતનો પહેલવહેલો સ્વાદ હતો. યાત્રાને પ્રસંગે મોરપીંછતી ટોપી પહેરનાર 'વાસુદેવો' બીખ માગવા આવ્યા હતા તેમનું મધુર ભજન પણ તે જ દિવસે પહેલવહેલું સાંભળ્યું. કૃષ્ણાબાઈના મદિરમા થોડોક આરામ કરી ઘેર પાછા કર્યા.

સભ્યાદિના કાન્તારમા મહાબલેશ્વર પામે હિગમ પામી સાતાગ મુઠી દોડતાં કૃષ્ણાને બહુ વાર લાગતી નથી. પણ એટલામાં જ વેળ્યા કૃષ્ણાને મળવા આવે છે. એ મંગમને લીધે જ માડુલીને માતાત્મ્ય મળ્યું છે. બે છોકરીઓ એકબીજાના ખલા પર હાથ મૂકી રમવા જતી હોય એવું એ દરમ કાઈ નદિ તો પાંચીસ વરસ હૃદયમાં કોતરાયેલું રહ્યું છે.

કૃષ્ણાનું કુટુંબ મોદું છે. કેટલીયે નાની મોટી નદીઓ એને આવી મળે છે. ગોદાવરી સાથે કૃષ્ણાને પણ મહાગાંધ્રમાતા કહી શકાય. ત્યારે આજની મરાઠી ભાષા બોલાતી નહોતી તે વખતનું આપું મદારાધ્ર કૃષ્ણાએ વ્યાખ્યું છે.

નરસોખાની વાદી જતા તાવ પર ગાડી ચડાવી અમે કૃષ્ણા ઝોળંગી તે કૃષ્ણાનું ખીન્નુ દર્શન. અહીં એક ખાણએ ઊંચી ભેખડ અને ખીન્નુ ખાણએ દૂર સુધી પથરાયલો કૃષ્ણાનો કાપ અને એમા ઊગતા રીંગણા, ચીલડા, કાકડી અને તડખૂચના અમૃતખેતરો. કૃષ્ણાકાઠાના એ રીંગણા જેણે ખાધા છે તે સ્વર્ગમાયે તેની ઇચ્છા કરે. બપ્પે મહિના સુધી લાગલાગટ રીંગણા જ ખાઈએ તોયે ધરાઈએ નહિ, કંટાળો તો શાનો જ આવે ?

સાગલી પાસે કૃષ્ણાકિનારે મહારાષ્ટ્રનો રાજવૈભવ પહેલવહેલો જોયો. એ સરસ અરસ ખાધેલા વિશાળ ઘાટો, ઘાટીલાં અને ચળકતા વાસણો ભરી ભરીને પાણી લઈ જતી મહારાષ્ટ્રની સલનાઓ, પાણીમા ભૂસકો મારી કાંઠા પરના લોકોને પલાળવાની હોંશ રાખનારા અપ્પાડાખાનો, કુદ્ધ ઘટિકાના તાલબદ્ધ અવાજથી પોતાનું આગમન સૂચવનાર પહાડ જેવા હાથીઓ, અને કર્કરુર એવો એકચુતિ અવાજ કાઢી રસપાન કરવા નોતરનાર શેરડીના કાણુઓ—એ કૃષ્ણાખાઈનું ત્રીન્નુ દર્શન.

મને તરતાં ઠીક આવડણું નહોતુ. છતાં મોટી ગાગર પાણીમા ઊંધી રાખી તેને આધારે તણાઈ જવા એક વખત અહીં નદીમાં પડ્યો. પણ એક ઠેકાણે કાઠવા એવો તો સપડાયો કે એક પગ કાઠવા જતાં ખીન્ને વધારે અંદર ગય. અને કાઠવ પણ કેવો ? જણે કાણુમેચ માખણ જ ! મને થયું કે જંગમ મટી ઊંધા જાડ જેવો આપણે અહીં

સ્થાવર યંત્રાના. તે દિવસની ગભરામણ પણ હજી ભૂલી શક્યો નથી.

૪

ચિંચલી સ્ટેશન પર અમને હમેશાં કૃષ્ણા નદીનું પાણી પીવા મળે. અમારા એક ઝોળખીતા ત્યા સ્ટેશન-માસ્તર હતા. અમને તરસ હોય કે ન હોય, પિતાશ્રી ભક્તિપૂર્વક અધાંને પાણી પીવાનું કહેતા. કૃષ્ણા એ મહારાષ્ટ્રની આરાધ્ય દેવતા. એનું એક ટીપું પણ પેટમાં જાય તો પાવન થઈ જઈએ. જેના પેટમાં કૃષ્ણાનું એક બિંદુ પણ પહોંચ્યું છે તે મહારાષ્ટ્રીપણું ભૂલવાનો નથી. શ્રીસમર્થ અને શિવાજી મહારાજ, શાહુ અને બાહરાવ, ઘોરપડે અને પટ્ટવર્ધન, નાના ફકનવીસ અને રામશાસ્ત્રી પ્રભુજી — ટૂંકામા કહીએ તો મહારાષ્ટ્રનું સાધુત્વ અને વીરત્વ, મહારાષ્ટ્રની ન્યાયનિષ્ઠા અને મુતસદ્દીપણું, ધર્મ અને સદાચાર, દેશસેવા અને વિદ્યાગેવા, સ્વતંત્રતા અને ઉદારતા, બધું જ કૃષ્ણાના કુહુંજમાં ઊછરેલું છે. દેહ અને આજંદીનાં જળ કૃષ્ણાને જ મળે છે. પંઢરપુરની ચંદ્રભાગા પણ બીમા થઈ કૃષ્ણાને જ મળે છે. ગંગાનું સ્નાન અને તુંગાનું પાન એ કહેવતમા જેનું ગૌરવ સ્ત્રીકારાયું છે એ તુંગભદ્રા કર્ણાટકના પ્રાચીન પેલવના સ્મરણ સાથે કૃષ્ણામાં જ ભળી જાય છે. સાચું કહીએ તો મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને તેલંગણ (આંધ્ર) એ ત્રણ દેશનું એકથ સાધવા માટે કૃષ્ણા નદી વહે છે. આ ત્રણે પ્રાંતોએ કૃષ્ણાનું દૂધ પીધું છે. કૃષ્ણામાં પ્રાંતીયતા નથી જ.

કોલેજના દિવસો મોટી આગાએ પૂનેથી મોટાભાઈને મળવા ઘેર ગયો. પણ હું પહોંચ્યું એ પહેલા જ તેઓ છદ્દલોક છોડીને ગયા હતા મારે નસીરે એમના કૂવ કૃષ્ણાના પવિત્ર જળમા પધગવવાનું આવ્યું બેવગામથી હું કૂડચી ગયો. સાજનો વખત હતો. રૈતવેના પુલ તબે કૃષ્ણાની પૂજ કરી મોટાભાઈના અસ્થિ કૃષ્ણાના ઉદરમા અર્પણ કર્યા નાહો, અને પનાહી રાણી જીવનમરણનો વિચાર કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણાના પાણીમા કેટલાયે મહારાષ્ટ્રનીરોનું અને મહારાષ્ટ્રના ગત્રુઓનું લોહી ભળ્યું હશે' એમામાની મસ્તીમા કૃષ્ણાએ કેટલાયે ખેડૂતોને અને તેમના ટોરોને જળસમાધિ આપી હશે' પણ કૃષ્ણાને એનું શું ? મદમત્ત દાથીઓ એના જળમા વિહાર કરે અને વીતરાગ સાધુઓ એને કાઠે તપશ્ચર્યા કરે, કૃષ્ણાને બને સરખા છે. માગ ભાઈના અસ્થિ અને કાકરા થઈ ગયેવા પહાડના અગ્નિ વચ્ચે કૃષ્ણાને ગો બેદ ? માહુલીમા પોતાના ખભા પર મને ઊભો કરી પાણીમા જુસકો મારવા મને ઉત્તેજન આપનાર મોટાભાઈના અસ્થિ મારે હાથે એ જ કૃષ્ણાના જળમા મારે પધરાવવા પડ્યા' જીવનલીલા કેવી અકળ'

કૃષ્ણાના ઉદરમા મારો એક ખીન્ને ભાઈ પણ સૂતેવો છે બ્રહ્મચારી અનતણવા મરદેકર હૃદયની લાગણીથી મારા સગા નાના ભાઈ હતા, અને દેશસેનાના વ્રતમા મારા મુરખી મોટા ભાઈ હતા. સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને ગોસેવા એ ત્રિવિધ કાર્ય કરતા તેમણે

દેહ છોડ્યો. મારી સાથે ગંગોત્રી અને અમરનાથની માત્રા તેમણે કરેલી. પણ કૃષ્ણાને કાઠે આવીને જ તેઓ અમર થયા. ભક્તિના આવેશમાં તેઓ જાન જૂલી જતા અને અનેક ઠેકાણે અથડાતા એનો મને સિંમલવનના પ્રવાસમાં અનેક વાર અનુભવ થયેલો. હું એમને અનેક વાર વડતો, પણ તેઓ ગણકારતા નહિ. તેઓ તો શ્રીમ્મર્થની પ્રાસાદિક વાણીની ધૂનમાં જ રહેતા. કૃષ્ણાને પણ એમને વડવાનું સૂઝ્યું દર્શો. મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરતાં ઉપરથી એક ધરામાં પડ્યા અને દેવસોક પામ્યા. જ્યારે વાઈના ધરણ પટ પરથી વહેતી ગંગાનું સ્મરણ કરું છું, દર ચોમાસે કૃષ્ણામા શિરસ્નાન કરતા દેવમંદિરનાં શિખરોનું દર્શન કરું છું ત્યારે કૃષ્ણાને ત્યાં મારા પણ એક ભાઈ કાયમના પહેડાંમ્યા છે એનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી, એમની તપોનિષ્ઠ પણ પ્રેમસુકુમાર મૂર્તિનું દર્શન થયા વગર રહેતું નથી.

૭

મન ૧૯૨૧નું વર્ષ! ભારતવર્ષે એક વરસમાં સ્વગત્યસિદ્ધિ કરવાની દામ બીટી છે. હિંદુ મુસલમાન એક થયા છે. તેત્રીસ કરોડ દેવ સમાન ભારતવાસીઓ કરોડની સંખ્યામાં જ વિચાર કરતા થયા છે. સ્વરાજ્ય-ઋપિ લોકમાન્ય તિલકનું સ્મરણ કાયમ કરવા તિલક સ્વરાજ્ય કાળામા એક કરોડ ભેગા કરવા છે. મહાસલાના છત્ર નળે કામ કરનાર સદસ્યોની સંખ્યા પણ એક કરોડ કરવી છે. અને પટ-વર્ધન શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શન જેવા તેટલા જ રેટિયા પણ ધર્મભૂમિમાં ચાલતા કરવા છે. ભારતપુત્રો

લોકમાતા

એ માટે ખેતવાડામા બેગા થયા છે. શ્રી. અખ્યાસ માહેબ, શ્રી. પુણ્તાબેકર, ગિદવાણીજી અને હું, અમે એકત્ર ખેતવાડા પહોચી ગયા છીએ. એવે મંગલ પ્રમંગે શ્રી કૃષ્ણાંબિકાનુ વિરાટ દર્શન કરવાનુ મહભાગ્ય મળ્યુ. જે કૃષ્ણાને કાઠે વાઈમા એસી સંધ્યાવંદન કરેલુ અને ન્યાયનિષ્ઠ રામશાસ્ત્રી અને રાજકાજપદુ નાનાની વાતો કરેલી તે જ નાનકડી કૃષ્ણા અહીં આવડી મોટી થયેલી જોઈ પ્રથમ તેા માયુ' પણ ન લાગ્યુ. કયા માહુલીની પેલી નાનકડી સાકળ અને કયા યુરોપ અમેરિકાને સાંધનાર કુચ્છ જેવા અહીંના રાહવા' હમરો અને લાખો લોકો અહીં નાહવા આવતા. સ્થૂલકાય આદિ ભાઈઓમાં આજે ભારતવર્ષના તમામ ભાઈઓ ભળી ગયા છે. રાષ્ટ્રીય હિંદીનો વાકુપ્રવાહ ન્યા ત્યા સંભળાય છે. કૃષ્ણા નદીને વેણ્યા, વારણ્યા, કોયના, બીમા, તુંગભદ્રા આવીને મળે તેમ ગામડાના લોકો, ટોળેટોળાં આવીને ખેતવાડામાં ભીભરાય છે. એવે વખતે રોજ કૃષ્ણામા નાહવાનો લહાવો મળતો. જે કૃષ્ણાએ જન્મકાળનુ દૂધ આપ્યુ તે જ કૃષ્ણાએ સ્વરાજ્યકાંક્ષી ભારતરાષ્ટ્રનું ગૌરવશાળી દર્શન કરાવ્યુ. જય કૃષ્ણે! તારો વિજય થાઓ. ભારતવર્ષ એક થાઓ, સ્વતંત્ર થાઓ.

ખેડૂત નદી

ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ અમારા તરફના કર્ણાટકની નદીઓ, સ્વભાવે ખેડૂત. ન્યાં જય ત્યાં ખેતી કરે, જમીનને ખાતર આપે, પાણી આપે, મહેનતુ પ્રભને સમૃદ્ધિ આપે. એમાં વળા ગોઠાક પાસે એક મોટા બાંધ બાંધી માનવીએ એ નદીની શક્તિ વધારી દીધી. ન્યાં નદીનાં પાણીની પહોંચ ન હતી ત્યાં આ બાંધને કારણે એ પહોંચી. ઘટપ્રભાના નામ સાથે ગોઠાકનો લાભો લાભો બાંધ ધ્યાનમાં આવવાનો જ. મોટી મોટી નદીઓ ન્યાંત્યાંથી કાંપ ખેંચીને લઈ જાય છે. જ્યારે આવી નાની નદીઓ અને ત્યાંથી થોડા થોડા કરી સરસ કીમતી કાંપ ખેડૂતોને પોતાનાં પાણી સાથે મફતનો બક્ષી પોતાનાં બાળકોનું પાલન કરે છે. ખરેખર, ઘટપ્રભા ન્યાતે ખેડૂત છે.

૪

સંગમ

નદીઓ તેા આપણે ઘણી જોયેલી હોય છે. પણ જે નદીઓનો સંગમ કંઈ સહેજે જોવાને મળતો નથી. સંગમનું કાવ્ય જ શુદ્ધ.

જે નદીઓ મળે એટલે એક પોતાનું નામ છોડી ખીજીમા ભળી જાય છે. અધા દેશોમા આ નિયમ સચવાયલો દેખાય છે. પણ કલંક વગર જેમ ચંદ્ર શોભે નહિ તેમ અપવાદ વગર નિયમ પણ ચાલે નહિ. અને કેટલીક વાર નિયમ કરતા અપવાદ જ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. ઉત્તર અમેરિકાની મિસોરી-મિસિસિપી પોતાનું લાક્ષ્ણિક નામ દ્વંદ્વ-સમાસથી ધારણુ કરી દુનિયાની લાંબામા લાંબી નદી તરીકે મશહૂર થઈ છે. સીતાહરણુથી માહીને વિજયનગરના સ્વાતંત્ર્યહરણુ સુધીનેા ઇતિહાસ સંભારતી ટુંગભદ્રા પણ ટુંગા અને ભદ્રાના મિલનથી પોતાનું નામ અને મહત્તા

મેળવી શકી છે. પૂનાને પોતાની દેડે રમાડતી મુળામુઠા પણ મુળા અને મુઠાના સંગમથી બનેલી છે.

સિંહગઢની પશ્ચિમ બાજુની ખીણમાંથી મુઠા આવે છે. ખડકવાસલા મુઠા મુશ્કી ટેકરીઓ એનું રક્ષણ કરે છે. ખડકવાસલાના બાધે તન્વંગી મુઠાનું મુઠીધું સરોવર બનાવ્યું છે. આ સરોવરને કાંઠે જાડોયે નથી અને મંદિરોયે નથી. દલાડે વાદળા ને રાત્રે તારા પોતાનાં ચિંતાબ્જનક પ્રતિબિંબ આ સરોવરમાં પાડે છે. અહીંથી જ મુઠા પાસેથી નહેરના રૂપમાં બે બજારદરત કરબાર લેવામાં આવે છે, અને એમાંથી પૂના અને ખડકીની વસ્તી ધરાઈને પાણી પીએ છે. મુઠાને કાંઠે શેરડીનું વાવેતર વધતું જાય છે. વસંતઋતુમાં બ્યાં છુઓ ત્યાં શેરડીના કાણુ બાંગ પોકારી પોકારી લોકોને રસપાનનું સ્મરણ કરાવે છે. લકડીપુલને નામે ઓળખાતા પણ પથ્થરના બાંધેલા પુલ તબેથી નદી આગળ જાય છે અને દગડીપુલ નામથી ઓળખાતા પણ પથ્થરના નક્કર બાંધને વટાવે છે. ત્યારપછી જ એને બહેન મુળાનેા સંગમ થાય છે. લકડીપુલથી ઓકારેશ્વર મુઠા ગમે તેટલાં મુળા બળનાં હોય તોયે સંગમ વખતે એનેા વિપાદ મુઠાના મેં પર દેખાતો નથી.

આટલો શાંત સંગમ બીજે ભાગ્યે જ હોય. આ સંગમ પર કેપ્ટન મેલેટ પેશવાઈની અંતઘડીની રાહ જોતે ધામા નાખી પડ્યો હતો. આજે તો સંસ્કૃત ભાષાનું સંશોધન યુરોપિયન પંડિતોના હાથમાંથી પાછું છીનવી લેવા મયતા આર્થ પંડિત ભાંડારકરનેા સંગમશ્રમ જ અહીં શોભે છે. સંસ્કૃત વિદ્યાના પુનઃદારને અર્થે સ્થાપેલી

લોકમાતા

પાદશાળાનું રૂપાંતર કરી જૂનાનવાનો સંગમ કરનાર ડેકન કોલેજની સ્થાપના પણ આ મંગમ પામે જ આવે છે. અહીં ગોરાએએ નૌકાવિહારને અર્થે નદીને બાંધ બાધી પાણી રોક્યું છે, અને મચ્છરોના વિશાળ કુળને પણ અહીં આશ્રય આપ્યો છે. પાસેની ટેકરી પર ગુજરાતના એક લક્ષ્મીપુત્રની ઉત્તુંગશિરસ્ક પણ નમ્રનામધેય 'પણકુટી' આવેલી છે. માણસની સ્વતંત્રતા હરી લેનાર યરૌડાનું કારાગાર અને પ્રાણહરણપદ્ધ લશ્કરી દારૂખાનું પણ આ સંગમથી બહુ દૂર નથી. કોણ જાણે કેટકેટલી વિચિત્ર પરતુનો સંગમ મુળામુહાને કાઠે થતો હશે ને થવાનો હશે ! બાંધ પાસે આવેલા બંડ ગાડનમાં લક્ષાધીશ ને લિક્ષાધીશ લોકોનો સંગમ થાય છે એ પણ એનો જ એક દાખલો છે.

બાંધ પરથી હાથ કરીને છૂટી જતી મુળામુહા આગળ ક્યાં જાય છે એની ખબર કોણ રાખે ?

સાગરસરિતાનો સંગમ

નાનપણમાં ભોજ અને કાલિદાસની વાર્તાઓ વાંચતો હતો. ભોજરાજ પૂછે, “આ નદી આટલી કેમ રુચ્છે છે ?” નદીનું પાણી પથરા પથરી પસાર થતું હશે અને અવાજ કરતું હશે. રાજને મૂઝવું કે કવિ સામે એક કલ્પના ફેંકી દઈએ. એટલે તેણે ઉપરનો સવાલ પૂછ્યો. શોકવાર્તાનો કાલિદાસ લોકમાનસને રુચ્છે એવો જ જવાબ આપવાનો. એણે કહ્યું, “રાવાનું દારણ શું પૂછો છો ? એ બાળા પિથરથી સાસરે જાય છે. પછી રુચ્છે તદ્દિ તો શું કરે ?” તે વખતે મને થયું, ‘સાસરે જવાનું ગમતું નથી તો જાય શું કરવા ?’ કાઈકે જવાબ આપ્યો, ‘છોકરીઓનું જીવન સાસરે જવા માટે જ છે.’

નદી ન્યારે સાગરને મળે છે ત્યારે એનું આખું સ્વરૂપ ફરી જાય છે. એ પ્રવાહને નદી તરીકે ઓળખવો

લોકમાતા

મુશ્કેલ થઈ જાય છે. સાતારા પાસે માણી નજીક કૃષ્ણાનો અને, બૃહતો ન હોઉં તો, વેણાનો સંગમ જોયેલો. પૂનામા મુળા અને મુઠાનો. પણ નીમાગરસંગમ તો પહેલ-વહેલો જોયો કારવારમાં—ઉત્તર તરફના સરુના વનને છેડે. અમે જે ભાઈઓ સમુદ્રવેળાની રેતીમાં રમતા ગમતા, ફરતા ફરતા આગળ ચાલ્યા હતા. રૈજ કરતા ખૂબ દૂર ગયા અને એકાએક એક મુંદર નદી સમુદ્રને આવીને મળતી જોઈ. જે નદીના સંગમ કરતા નદીસમુદ્રનો મંગમ વધારે કાવ્યમય હોય છે. જે નદીઓના સંગમનો આનંદ ગૂઢ-શાંત હોય છે, જ્યારે સાગરસરિતા મળે છે ત્યારે જનનેમાં ચોખ્ખો ઉન્માદ દેખાઈ આવે છે. અને એ ઉન્માદનો ઠેક આપણા ઉપર અચૂક ચડે જ છે. નદીનાં પાણી શાંત આગ્રહથી સમુદ્ર લણી ધસતા જાય છે, જ્યારે કોઈ કાળે પોતાની મર્યાદા ન હોડવા માટે પંકાયલા સમુદ્રનાં પાણી ચંદ્રમાની ઉસ્કેરણીથી ઘટીકમાં નદીને મારગ કરી આપે છે અને ઘટીકમા સામાં થાય છે. નદી અને સાગરનો સામસામે જ્યારે સત્યાગ્રહ ચાલે છે ત્યારે અનેક જાતનાં દશ્યો જોવાને મળે છે. સમુદ્રનાં મોજાંઓ ત્રાંસાં કતરાતા આવે ત્યારે પાણીનો એક કુવારો એક છેડાથી ખીજા છેડા મુઠી દોડતો જાય છે. કોક કોક ઠેકાણે પાણી ગોળ ગોળ ફરી વમળ જનાવે છે. સાગરનું જોર વધ્યું એટલે નદીનું પાણી પાછું હલતું જાય છે. જે જાણુના કાંઠા ઉપર એનો મારો સખત હોય છે. નદીની ગતિની વિપરીત દશા જોઈ એનો લાભ લેનારી મતલખી હોડીઓ પૂર જોસમાં અંદર ઘૂસે છે. એમને ખબર છે કે આ ભાગ્યની ભરતી સાથે જેટલું અંદર

જવાય તેટલું ખરું. અને પછી જ્યારે ઓટ રાટ થાય છે અને સાગરનાં મોળાં પોતાનો વિરોધ છોડી બાહુ ખોલીને નદીનાં પાણીને આપકાર આપે છે, ત્યારે મતલબી હોડીઓને પાઘડી ફેરવતાં વાર નથી લાગતી. પવન ગમે તે દિશાએ વાય તોયે ત્યાં સુધી એ પ્રત્યક્ષ સામો નથી ત્યાં સુધી એમાંથી કાંઈ ને કાંઈ મતલબ કઢાવવાની કુનેહ આ વૈશ્યવૃત્તિ હોડીઓમાં હોય જ છે. એમની પાઘડી એટલે કે સહની બનાવટ જ એવી કરેલી હોય છે.

અમે ગયા ત્યારે હોડીઓ આવી જ રીતે નદીની અંદર જતી હતી. પણ એ સમુદ્રનાં પતંગિયાંઓને નિહાળવાનો અમને રસ ન હતો. અમે તો સંગમ સાથે સૂર્યાસ્ત કેમ શોભે છે એ જોવામા મશગૂલ હતા. સોનેરી રંગ બધે જ શોભે છે. પણ લીલા રંગ સાથેની એની બાદશાહી શોભા કાંઈ જોર જ હોય છે. જીંચાં જાંચાં ઝાડ ઉપર જ્યારે સંધ્યાનાં સુવર્ણ કિરણો આરોહણ કરે છે ત્યારે આ માનવીસૃષ્ટિ નથી, પરીઓની સૃષ્ટિ છે એમ શંકા જાય છે. સમુદ્ર તો જાણે સોનાના રસતું સરોવર છલકાતું હોય તેવા શોભવા લાગ્યો. અમે એ શોભા જોઈને ધરાયા અથવા સાચું કહીએ તો જેમ જેમ એ શોભા જોતા ગયા તેમ તેમ હૈયું વધારે ને વધારે અસ્વસ્થ થતું ગયું. સૌંદર્યપાનથી અમે ગૂંગળાઈ ગયા હતા.

સૂર્યાસ્ત પછી એ રંગ સૌમ્ય પડયા. અમે પણ જ્વાળાન ઉપર આવ્યા. અને પાછા ફરવાનો અમે વિચાર કર્યો. પણ પાછા જવાય એમ હતું નહિ. એટલે અમે નદાને કાંઠે કાંઠે ઉપલાણે ચાલ્યા. ત્યાં પણ નદીનાં પાણી

લોકમાતા

બન્ને બાલુએ કુલાતા જતા હતા — જળે પાડા પરની પખાલ. અમે જેમ જેમ ઉપર ગયા તેમ તેમ પાણીમા શાંતિ વધી. અંધારં પણ વધતું જતું હતું. આ કાઠથી પેલે કાંઠે આવળ કરનારી એક નાવડી એક ખૂણે પડી હતી અને ગામડાના કેટલાક મજૂરો લંગોટીની દોરીમાં પાછળની બાલુ એક સાકડાનું ચક્ર ભેરવી એમા પોતાના 'કોયતા' લટકાવી જતા હતા. (કોયતા એ ધારિયા જેવું હથિયાર, દાતરડા જેવી મૂઠીમા એસાડેહું હોય છે. નારિયેળ છોલવામાં અને સામાન્યપણે કુદાડી જેવો એનો ઉપયોગ થાય છે.) આ લોકોનો પોપાક એક લંગોટી અને એક જાકીટ હોય છે. નદી એળંગવી હોય ત્યારે જાકીટ કાઢી માથા ઉપર લઈ લીધું એટલે ખસ. કુદરતનાં બાળકો' જમીન અને પાણી એમને માટે બન્ને સરખાં જ હોય છે.

ઘેર જવાની કેવળ અમને જ ઉતાવળ ન હતી. આ ગામડિયા લોકોને પણ ઉતાવળ થઈ હોય એમ લાગતું હતું. અને નદીને કાંઠે દોડતા નાના નાના કરચલાઓને પણ અમારા જેટલી જ ઉતાવળ હતી. રાત પડી અને અમે ઉતાવળે ઘેર આવ્યા. પણ મનમાં વિચાર તો રુઝ્યો કે કોઈક દિવસ આ નદીને કાંઠે કાંઠે ખૂબ ઉપર સુધી જવું જોઈએ. હાથમાં કુંગળી કે કૃષેજ આવે કે એનાં બધાં પડ ઉડેલી જોવાની જેમ ધ્રુજા થાય છે, તેમ જ નદી જોઈ કે ઉગમ તરફ ચાલવાનું માથુસને મન થાય જ છે. ઉગમની શોધ એ સનાતન શોધ છે. એ રીતે જ ગંગોત્રી, જમનોત્રા અને મહાબલેશ્વર કે અંબિકાની શોધ થઈ છે.

૬ ગંગામૈયા

(૧)

ગંગા કશું ન કરત અને એકલા દેવવ્રત ભીષ્મને જન્મ આપત તોપણ આર્યજાતિની માતા તરીકે આજે તે પ્રખ્યાત હોત. પિતામહ ભીષ્મની ટેક, ભીષ્મની નિરમૃદતા, ભીષ્મનું અહમચર્ય અને ભીષ્મનું તસ્વરાન એ આર્યજાતિને માટે હમેશનું આદરપાત્ર ધ્યેય ખની ચૂક્યું છે. એવા મહાપુરુષની માતા તરીકે આપણે ગંગાને ઝાળખીએ છીએ.

(૨)

નદીને જો કોઈ ઉપમા છાજે તો તે માતાની જ છે. નદીને કાંઠે રહીએ એટલે દુકાળની ખીક તો રહે જ નહિ. મેઘરાજા દગો દે ત્યારે નદીમાતા આપણો પાક પકવે. નદીને કાંઠો એટલે શુદ્ધ અને શીતળ હવા. નદીને કાંઠે કાંઠે ફરવા જઈએ એટલે કુદરતના માતૃવાત્સલ્યના અખંડ

પ્રવાહનું દર્શન થાય છે. નદી મોટી હોય અને એનો પ્રવાહ ધીરગંભીર હોય ત્યારે તો કાઠા ઉપર રહેનાર લોકોની જાહોજલાલી એ નદીને જ આભારી હોય છે. સાચે જ નદી જનસમાજની માતા છે. નદીકાઠાના શહેરમા શેરીએ શેરીએ આપણે ફરતા હોઈએ અને એકાદ ખૂણા તરફથી નદીનું દર્શન થાય છે ત્યારે આપણને કેટલો આનંદ થાય છે! શહેરનું મેલું વાતાવરણ કયા? અને નદીનું પ્રસન્ન દર્શન કયાં? તરત જ ફેર જણાઈ આવે છે. નદી ઈશ્વર નથી પણ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરાવનાર દેવતા છે. જો ગુરુને વંદન ઘટે છે તો નદીને પણ વંદન કરવું ઘટે છે.

આ તો થઈ સામાન્ય નદીની વાત. પણ ગંગામૈયા તો આર્થજાતિની માતા છે. આર્યોનાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો એ નદીને કિનારે જ સ્થપાયા છે. કુરુપાંચાલ દેશનો અંગવંગાદિ દેશો સાથે ગંગાએ જ સંયોગ કર્યો છે. આજે પણ હિંદુસ્તાનની આબાદી ગંગાને કિનારે જ વધારેમાં વધારે છે.

ગંગાનું ન્યારે આપણે દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે પાકથી જીભરાતાં ખેતરો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં, માલથી લદાયેલાં વહાણો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં, પણ વ્યાસવાલ્મીકિનાં કવનો, ભુદ્ધમહાવીરના વિહારો, અશોક, સમુદ્રગુપ્ત કે હર્ષ જેવા સમ્રાટોનાં પરાક્રમો અને તુલસીદાસ કે કબીર, જેવા સંતજનોનાં લજનો—એ બધાં યાદ આવે છે. ગંગાનું દર્શન એટલે શૈલ્યપાવનત્વનું પ્રત્યક્ષ દર્શન.

પણ ગંગાનું દર્શન કંઈ એકવિધ નથી. ગંગાત્રી પાસેના હિમાચ્છાદિત પ્રદેશોમાંનું એવું સ્મૃતિયાળ ક-ચાર્પ,

ઉત્તરકાશી તરફનું સ્ત્રીકદેવદારના કાવ્યમય પ્રદેશમાંનું મુગ્ધાસ્વરૂપ, દેવપ્રયાગના પહાડી અને સાંકડા પ્રદેશમાં ચમકીલી અલકનન્દા સાથેની તેની રમત, લક્ષ્મણબૂદ્ધાની કરાલ દંડ્રામાંથી છૂટ્યા પછી દરદાર પામેનું એનું અનેક ધારે સ્વચ્છંદવિદરણુ. કાનપુરને ધસીને જતો એનો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રવાહ, પ્રયાગના વિશાળ પટ ઉપરનો એનો કાલિન્દી સાથેનો ત્રિવેણીસંગમ—દરેકની શોભા કંઈક જુદી જુદી જ છે. એક દૃશ્ય એવાથી ખીમ્બની કલ્પના ન આવી શકે. દરેકનું સૌંદર્ય જુદું, દરેકનો લગ્ન જુદો, દરેકનું વાતાવરણ જુદું, દરેકનું માદાત્મ્ય જુદું.

પ્રયાગથી ગંગા જુદું જ સ્વરૂપ પકડે છે. ગંગાત્રીથી પ્રયાગ સુધી ગંગા વર્ષમાન છતાં એકરૂપ ગણાય. પણ પ્રયાગ પામે એને યમુના મળે છે. યમુનાનું તો પહેલેથી જ એવકું કાકું છે. તે ખેલે છે, ફૂદે છે, પણ રમતિયાળ નથી દેખાતી. ગંગા શકુન્તલા જેવી તપસ્વી કન્યા દેખાય છે, જ્યારે કાળી યમુના દ્રોપદી જેવી માનિતી રાજકન્યા દેખાય છે. શર્મિષ્ઠા અને દેવયાનીની વાર્તા સાંભળીએ. ત્યારે પણ પ્રયાગ પાસેના ગંગા અને યમુનાના મદામુરકેલીથી લગતા શુક્ર-કૃષ્ણ પ્રવાહ યાદ આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય નદીઓ છે અને તેથી સંગમે પણ પાર વિનાના છે. આપણા પૂર્વજોએ આ બધા સંગમોમાં ગંગાપમુનાનો આ સંગોગ સૌથી વધારે પસંદ કર્યો છે, અને તેથી જ તેનું પ્રયાગરાજ એવું ગૌરવલયુ નામ રાખ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનો આવ્યા પછી જેમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું રૂપ બદલાયું, તેમ જ દિલ્હીઆબા અને, મથુરાનૃંદાવન પાસેથી

લોકમાતા

આવતા યમુનાના પ્રવાહને લીધે ગુગાનુ સ્વરૂપ પણ સાવ બદલાઈ ગયું છે.

પ્રયાગ પડી ગંગા કુસવંધૂની પેઠે ગબીગ અને સૌભા ગ્યવતી દેખાય છે. દરે પડી એને મોની મોટી નદીઓ મળતી જાય છે યમુનાના જળ મથુગાટ દાવનથી થીકૃષ્ણના સમગ્રણા અર્થે છે, ન્યારે અયોધ્યાથી આવતી મગ્ય આદર્શ રાજ્ય ગમચદ્રના પ્રતાપી પણ કરણુ શુવનના સભારણા લાવે છે દક્ષિણુ તરફથી આવતી ચખ્ખ નદી ગતિદેવના યજ્ઞપાગની* વાતો કરે છે, ન્યારે મદાન ડોનાકલ કગ્તો ગોણુભદ્ર ગજ-માદના દારુણુ પુદ્ધની ઝાખી કરાવે છે. આવી રીતે પુષ્ટ થયેલી ગંગા પાટલિપુત્ર પાસે મગધ સામ્રાજ્ય નેત્રી વિમ્તીલ્યુ યર્ધ જાય છે. તોપણુ ગડકી પોતાનો અમૂલ્ય કગ્નાર વર્ધ આવતા અચકાઈ તો નથી જ. જનક અને અશોકની, બુદ્ધ અને મદાવીરની પ્રાચીન ભૂમિમાથી આગળ વધતા ગંગા કયા જલુ તેના જાણુ વિચારમા પડી જાય છે. આવડો પ્રચંડ વારિગાશિ પોતાના અમોઘ વેગથી પૂર્વ તરફ ધસતો હોય તેને દક્ષિણુ તરફ વાળવો એ શુ મહેલ્લી વાત છે ? છતા તે તેમ વળ્યો છે. જે સમ્રાટો અથવા જે જગદ્ગુરુઓ જેમ એકાએક એકબીજાને મળતા નથી, તેમ ગંગા અને ઘ્વહરપુત્રાતુ થયેલુ દેખાય છે. ઘ્વહરપુત્રા હિમાલયની પેલી પારનુ બધુ પાણી લઈને આસામમાથી પશ્ચિમ તરફ આવે છે અને ગંગા આ બાણુથી પૂર્વ તરફ જાય છે, એમનો સામમામે મેળાપ કેમ થાય ? કોણુ કોને પ્રથમ નમે અથવા કોણુ કોને મારગ આપે ? આખરે જન્નેએ નક્કી

ક્યું કે બન્નેએ દાક્ષિણ્ય કેળવી સરિત્પતિનાં દર્શને જવું, અને ભક્તિનમ્ર થઈ જતા જતાં ત્યાં બને ત્યા રસ્તામાં એકબીજાને મળી લેવું.

આમ ગોલદો પાસે ત્યારે ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાના વિશાળ જળ ભેગા થાય છે ત્યારે માગર આથી જુદો હોતો હશે કે કેમ એવી શંકા ઊપજે છે. વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઘડાયેલી સેના પણ જેમ અન્યવસ્થિત થઈ જાય છે અને વિજયી વીરો હાવે તેમ ફરે છે તેમ હવે પછી આ મહાન નદીઓનું થાય છે. અનેક મુખે તે સાગરને જઈને મળે છે. દરેક પ્રવાહનું જુદું જુદું નામ છે. અને કોઈ કોઈ પ્રવાહને તે એક કરતા વધારે નામો છે. ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા એક થઈ પદ્માનુ નામ ધારણ કરે છે એ જ આગળ જતા મેઘનાને નામે ઓળખાય છે.

આ અનેકમુખી ગંગા કયા જાય છે? સુંદરવનના નેતરનાં ઝુંડ ઉગાડવા કે મગરપુત્રાની વાસના તૃપ્ત કરી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા? આજે જઈને જ્નેશો તો જૂના કાવ્યમાનું અહીં કશું રહ્યું નથી. ત્યાં જુઓ ત્યાં શણુના ગૂણિયાં બનાવનારી મિચો અને એવા જ બીજાં ભમરાળા કારખાના. ત્યાંથી હિંદી કારીગરીની અસંખ્ય વસ્તુઓ હિંદી વહાણુમા લંકા અથવા જાવાદીપ સુધી જતી ત્યાંથી જ હવે વિશ્વાયતી અને જાપાની આગબોટો પરદેશી કારખાનામાં બનેલો કચરો માલ હિંદુસ્તાનના બજારોમા ભરી દેવા માટે આવતી દેખાય છે. ગંગામૈયા પહેલાની પેઠે આપણને સમૃદ્ધિઓ અર્પે છે, પણ આપણા નબળા હાથ તે ઝીલી શકતા નથી. ગંગામૈયા! આ દૃશ્ય જોવાનું તારા નસીબમાં હજી કયા સુધી હશે ?

યમુનારાણી

દિમાનય તો બ્રહ્મતાનો ભડાર છે. ન્યા ત્યા લવ્યતા પાથરી લવ્યતાની લવ્યતા ચોછી કરી એ જ જાણે દિમાનયનો વ્યવમાય છે. છતાં એવા દિમાનયમાં એક મ્થાન એવું છે કે જેની ઊર્જાશક્તિ દિમાલયવાસીની પણ નજરે ચડે છે. યમરાજની બહેનનું એ ઉગમસ્થાન છે.

બીએથી ખરફ પીગળાને મોટા ઘોષ પડે છે. આમપાસ ગગનચુમ્બિત નદિ પણ ગગનબેદી ઘગડા મલાવૃક્ષો આડા પડી ઠોલી જાય છે. ઉત્તુગ પડાડો યમદૂતોની પેઠે રક્ષણુ કરના બિલા છે. ઘડીકમા પાણી થીજીને ખરફ થાય છે, અને ઘડીકમા ખરફ ઓગળી એવું ખરફ જેટલું ઠંડુ પાણી થાય છે. એવે ઠંડાણે જમીનમાથી અહ્મુત રીતે બીકળતું પાણી બીજી છે. આખ્યંત્રમાથી કોધાયમાન વરાળ છૂટતી હોય તેવો અવાજ જમીનમાથી આવે છે, અને

ઝરણુમાર્થી માથેડું ઊંચા ઊડના ટીપા એવી ઠંડીમા પણ માણસને દઝાડે છે. એવા લોકચમત્કારી ધ્યાનમા અમિત ઋષિએ યશુનાનું મૂળ મોઢ્યુ. આ ધ્યાને શુદ્ધ જળમાં સનાન અશકય એવું છે. ટાકે પાણીએ નાહીએ તો કાયમના ટાકા પઠી જઈએ, અને ગરમ પાણીમા નાહીએ તો ત્યા ને ત્યા જ બટાટાની પેડે બકાઈ જઈએ. એટલા માટે જ ત્યા મિશ્ર જળના કુંડ તૈયાર કરેલા છે. એક ઝરણુ ઉપર એક ગુફા છે. એમા લાકડાના પાટિયાં મૂકી સૂઈ શકાય માત્ર આખી રાત અવારનવાર પામું ઠેરવવું જોઈએ. ઉપરની ઠંડી અને નીચેની ગરમી બંને અમલ.

એ બહેનોમા ગંગા કગ્તા યશુના મોટી છે, પ્રૌઠ છે, ગંભીર છે, કૃષ્ણભગિની કૌપદી એવી કૃષ્ણવર્ણા તેમ જ માનિની છે. ગંગા જાણે ખિચારી મુઘ્ધ શકુંતલા જ, પણ દેવાધિદેવે એનો સ્વીકાર કર્યો એટલે યશુનાએ પોતાનું પ્રોટપણુ છોડી ગંગાને જ મુરખીપણુ સોંપી દીધુ. આ બંને બહેનો એકબીજાને મળવા અનિગલ આતુર દેખાય છે. દિમાલયમા એક ડેકાણે તો ડગભગ પામે આવી જાય છે. પશ્યું અદેખો દંડાલ પર્વત વચમા વિગ્રમતોષીની પેડે આડો પડવાથી એમનું મિલન ત્યાં થતુ નથી. કાવ્યહૃદયી એક ઋષિ ત્યાં યશુનાને કારે ગહીને રોજ ગંગાગ્નાને જતો. પણ જમનો હતો પાછો આવી યશુનાને જ ઘેર. એ ધરડો થયો (ઋષિએ પણ અતે ધરડા થાય છે), ત્યારે એના થાકેલા પગ પર દવા ખાઈ ગંગાએ પોતાના પ્રતિનિધિરૂપ એક નાનકડું ઝરણું યશુનાકાંઠે ઋષિના આશ્રમે મોકલી દીધું. આજે પણ એ નાનકડો ઘોળો પ્રવાહ એ ઋષિને ઝમરનો વહે છે.

લોકમાતા

ડેહરાદૂન પાસે પણ આપણને આશા થાય છે કે આ બે નદીઓ એક બીજાને મળશે. પણ ના, પોતાના શૈલ્ય-પાવનત્વથી આખો અતર્વેદીનો પ્રદેશ પુનિત કરવાનું કર્તવ્ય પાર પાડ્યા પહેલા એમને એક બીજાને મળી દુરસદની વાતો કરવાનું કેમ સૂઝે? ગંગા તો ઉત્તરકાશી, ટેહરી, શ્રીનગર, હરદ્વાર, કનોજ, અભાવત, કાનપુર, વગેરે પુરાણ અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાનોને ધવડાવતી દોડે છે, બ્યારે યમુના કુસ્ફેત્ર અને પાણીપતના હત્યારા ભૂમિભાગને નિહાળતી ભારતનર્પની ગન્ધાની પામે આવી પહોંચે છે. યમુનાના પાણીમા સામ્રાજ્યની શક્તિ હોવી જોઈએ. એના રમરણુ-સત્રહાલયમા પાડવોથી માડીને મોગલ સામ્રાજ્ય સુધીની અને બંગલાના દિવસથી માડીને સ્વામી શ્રદ્ધાનદ્યના ખૂન સુધીની બધી તવારીખ ભરેલી છે. દિલ્હીથી આગ્રા સુધી બાબગના વશને જ આપણી સાથે વાતો કરવા માગતા હોય એમ જણાય છે અને નગરોના કિલ્લાઓ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે નહિ પણ યમુનાની શોભાના નિરીક્ષણને માટે બાધેવા હોય એમ લાગે છે. મોગલ સામ્રાજ્યના નગરા તો શાત પડ્યા, પણ મથુરાજ દાવનની બંસરી હજીયે વાગે છે.

મથુરાજ દાવનની શોભા કંઈ અનેરી જ છે. આ પ્રદેશ જેટલો રમણીય તેટલો જ સમૃદ્ધ છે, હરિયાણાની ગાયો એમના મીઠા સકસ દૂધને માટે હિ દુસ્તાનમા પ્રખ્યાત છે. યશોદામાતાએ અથવા ગોપરાજ નદે પોતે આ સ્થાન પસંદ કર્યું હતું એ જાણે અહીની ભૂમિ ભૂવી શકતી જ નથી મથુરાજ દાવન એટલે બાલકૃષ્ણની ક્રીડાભૂમિ,

વીરકૃષ્ણની વિક્રમભૂમિ. દ્વારકાવાસ છોડી દર્ધએ તો શ્રીકૃષ્ણના શ્રવન સાથે કાવિદીએ જ વધારેમા વધારે સહકાર કર્યો છે. જે યમુનાએ કાવિયમર્દન જોયુ એ જ યમુનાએ કસનો શિરચ્છેદ લાખ્યો. જે યમુનાએ દમ્ભિનાપુરના દરબારમા શ્રીકૃષ્ણની મચિવવાણી સાલળી એ જ યમુનાએ રણકુશળ શ્રીકૃષ્ણની યોગમૂર્તિ કુરુક્ષેત્ર પર વિચરતી નિહાળી. જે યમુનાએ વૃદાવનની પ્રણયબમરી માથે પોતાનો કલરવ મેળવ્યો એ જ યમુનાએ કુરુક્ષેત્ર પર શેમહર્ષણુ ગીતાવાણીનો પડધો પાડ્યો. યમગજની બહેનનું વીરાપણુ શ્રીકૃષ્ણને જ હાજે.

જેણે ભારતવર્ષના ક્ષત્રિય કુળનો અનેક વાગ સદાગ જોયો છે એ યમુનાને પારિજાતના કૂચમમી તાજખીખીનું અવસાન દેટલું મર્મબેદી થવાનું હતું ? છતાં પ્રેમસમ્રાટ શાહજહાના થીજેલા આમુઓનું પ્રતિબિંબ પાડવાનું એણે સ્વીકાર્યું છે.

ભારતીય કાળમા પ્રખ્યાત થયેલી વૈદિક નદી ચર્મણવતીનો કરભાર લઈ યમુના ન્યા આગળ વધે છે ત્યાં મધ્યયુગીન ઇતિહાસની ઝાખી કરાવતી નાનીશી સિંધુ નદી આવીને ખડી થાય છે.

હવે યમુનાને ઉતાવળ ચર્ધ છે. આટઆટલા દિવમ થયા બહેન ગગાનુ દર્શન નથી. કહેવાની વાતો પેટમા માતી નથી. પૂછરાના મવાલ પાગ વિનાના બેગા થયા છે. કાનપુગ અને કાંપી બહુ દૂર નથી. અદી ગગાની ભાળ કાને પડી એ આનદથી જ મોદામા સાકર નાખી યમુના દોરી તે પ્રયાગરાજમા ગગાના ગળામા બાઝી પડી. શો બનેનો

લોકમાતા

ઉ-માદ ! મળ્યા તોયે જાણે એમને સાચુ ન લાગે કે આપણે મળ્યા છીએ. ભારતવર્ષના એકેએક સાધુસત એ પ્રેમમગમ જોવા ભેગા થયા છે, પણ બહેનોને એનું ભાન નથી. આગણે અક્ષયવટ ઊભો છે એની એમને પરવા નથી. વ્રહ્ અકળાવ છાવણી નાખીને પડયો છે એને પૂછે જ કાણુ ? અને અશોકનો શિલાસ્તંભ આણીને ત્યાં ઊભો કરે તોયે શુ બહેનો એ તરફ નજર નાખવાની હતી ?

પ્રેમનો પ્રનાલ અખડ વણા જ કરે છે, અને એની સાથે ઝવિસમ્રાટ કાલિદાસની સરસ્વતી પણ અખડ વહે છે !

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलेर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्र माला सितपक्कजानामिन्दीवरैस्तलचित्तान्तरेव ॥

क्वचित्खगानां प्रियमानसाना कादवमसर्गवतीव पक्तिः ।

अन्यत्र कालागहदत्तपत्रा भक्तिर्भुवध्वन्दनकल्पितेव ॥

क्वचित्प्रभा चाद्रમસી તમોમિશ્છાયાવિલીનં. શબલીકૃતેવ ।

अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभ प्रदेशा ॥

क्वचित्च कृष्णोरगभूयणेव भस्मागरागा तनुरीश्वरस्य ।

पश्यानवदागि विभाति गमा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगीः ॥

[હે નિર્દોષ અગવાળી ગીને ' જો આ ગંગાના પ્રવાહમા યમુનાના તરંગો ધસી જઈને એ પ્રવાહને ખડિત કરે છે એ કેવુ લાગે છે ' ક્યાક એવુ ભામે છે, જાણે મોતીની માળામા પરોવેયા ઊંદનીલ મણિ મોતીની પ્રભાને ઝાખી કરી નાખે છે. ક્યાક એવુ ભામે છે, જાણે ધોળા કમળના દારમા નીલ કમળ ગૂથી દીધેલા છે. ક્યાક જાણે માનસરોવર જતા શ્વેત હમોની સાથે કાળા કાદંબ છોડી રહ્યા છે. ક્યાક જાણે શ્વેત ચદનથી લીખેલી જમીન પર

કૃષ્ણાગરુનાં ચીતરામણ કૃષ્ણાં છે. ક્યાંક જાણે ચંદ્રની પ્રભા સાથે છાયામાં મુતેલા અંધકારની રમત ચાલી રહી છે. ક્યાંક જાણે શરદઋતુના શુભ્ર મેઘની પાછળથી આકાશ જરા જરા દેખા દે છે. અને ક્યાંક એવું દેખાય છે, જાણે મહાદેવના ભરમચરિત દેહ ઉપર-કૃષ્ણ સર્પોનાં આભુષણ ધરેલાં છે.]

કેવું સુંદર દશ્ય ! ઉપર પુષ્પક વિમાનમાં મેઘસ્થામ રામચંદ્ર અને ધવલશીલા જનકી ચૌદ વર્ષના વિયોગ પછી અયોધ્યા પહોંચવાને ઉતાવળા થયાં છે, અને નીચે ઘટીવર-સ્થામા કાલિંદી અને સુધાજલા જાહનવી એક પીળનો પરિરંભ છોડ્યા વગર સાગરમાં નામરૂપ તળને વિલીન થવા દોડે છે. એ દશ્ય જોઈ સ્વર્ગમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ હશે અને ભૂતલ પર કવિઓની પ્રતિભાસૃષ્ટિના કુવારા ભીડ્યા હશે.

૮

ફલ્ગુ

સંસ્કૃતમાં ફલ્ગુના બે અર્થ થાય છે. ફલ્ગુ એટલે નિઃસાર, ક્ષુદ્ર, પુષ્ક; અને ફલ્ગુ એટલે સુંદર. ગયા પાસે આવેલી નદીનું ફલ્ગુ નામ અને અર્થમાં સાર્થ છે. પુરાણો કહે છે કે એને સીતાનો શાંપ નડ્યો. સિકતાનો શાંપ નડ્યો છે એ તો આપણે નરી આંખે જોઈ શકીએ છીએ. ન્યાં જુઓ ત્યાં રેતી; બિચારો ક્ષીણ પ્રવાહ માથું બહાર કાઢે જ શી રીતે? યાત્રાળુઓ ન્યાં ત્યાં વીરડા ખોદીને ખાખોચિયાં તૈયાર કરે છે. લાકડાના મોટા પાવડાને લાંબી દોરી બાંધી ફળની પેડે એને આ ખાખોચિયામાં ફેરવે છે. એટલે ગાળ નીકળી જઈ ખાખોચિયું વધારે. 'બાંડુ' થાય છે અને વધારે પાણી આપે છે.

ફલ્ગુના પટમાં અસંખ્યાત શ્રદ્ધાળુ યાત્રીઓ 'સનાન' કરી પિતરો માટે ચોખા રાંધે છે અને પિંડ તૈયાર કરે છે.

ચોખ્ખા, પાણી, માટલુ અને છાણા બધાનું પ્રમાણ પડાઓએ કાયમનું નક્કી કરી નાખ્યું છે નિયમ પ્રમાણે પૈસા આપો એટલે પડા બધી મામત્રી લઈ આવે છે. છાણા ગોઠવી સળગાવીને એના પર ચોખ્ખાનું માટલું મૂકી દે. અમુક વિધિઓ પૂરા થાય તેટલામા ચરુ ચઠીને તૈયાર થાય છે.

ફણુને કાઠે મદિરો અને ધર્મશાળાઓની શોભા ભારે છે. તેમાયે શ્રીગદાધરના મદિરનું શિખર તો મટેજે ધ્યાન ખેચે એવું છે.

ગયાથી બોધિગયા તરફ જતા હોઈએ ત્યારે ફણુની સાચી શોભા જોઈ લેવી. રેતીનો લાગો પહોળો પટ, આસપાસ તાડના ઊંચા ઊંચા ઝાડ, અને વચ્ચેમાં થઈને વાકાચૂંકો જતો ફણુનો કાંઈ પ્રવાહ. પણ એને કુદર કે નિસાર કોણુ કહે? અહીં રામચદ્ર અને સીતાજી આવી ગયેલા, યુદ્ધ ભગવાન ફરેલા, અને કેટલાયે સત્પુરુષો શ્રાદ્ધને કાળે આવેલા. આ મહાતીર્થને નિસાર તો ન જ કહેવાય આખરે ફણુ એટલે સુંદર એ જ અર્થ ખરો.

૯

નદી પર નહેર

આવણુ પૂર્ણિમા એટલે જનોઈનો દિવસ. અને આઠાણુ બૂલી જાઉં તો રાખીનો દિવસ. એ દિવસે અમે રૂડકી પહોચ્યા. રમતિયાળ વેણીપ્રમાદે જોતજોતામા મારી સાથે પરિચય બાધ્યો, અને કહેવા લાગ્યો, ‘અજ કાકાજ, આજ તો આપકે હાથસે હી જનોઈ લેગે, યહા કે આઠણુ વેદમત્રી ખરાખર બોવતેહી નહી. આપ મહાગણ્ટર હો. આપ હી હમે જનોઈ ઠીજએગા.’ વેણીપ્રમાદના મામા પરમ ભક્ત હતા. એમની જોડે જનોઈની વાતો ચાલી ઉત્તર દિદુસ્તાનના આઠણો ધરુછે છે કે ત્રણે દિવ વર્ણુ નિયમિત જનોઈ પહેરે અને મધ્યાહ્નિ નિત્યકર્મ કરે, પણ અહી લોકોની અનાસ્થા ભારે. જ્યારે દક્ષિણમા આઠણોતરો જનોઈ માગે છે ત્યારે મહારાષ્ટ્રના આઠણો ‘કલો ભાગ્યન્વયો. સ્થિતિ’ એ વચનને અધારે વચના બે વર્ણુ છે જ નહિ એવી બેદહી જુદ લખને બેમે છે. (સદ્ભાગ્યે આજે એ ગિચતિ ગહી નથી.) જેમને જનોઈ મળે છે તેઓ પહેરવા

છતેગર નથી. અને જેઓ મારામારી કરીને પણ જનોઈ પહેરવાનો હક મેળવવા માગે છે તેમને પોતાનું કિંજલ સિદ્ધ કરતાં મુશ્કેલી પડે છે. આ ચર્ચા માંલણી વેણીને થયું કે આપણને આજે જનોઈ મળવાની નથી. એણે દલીલ કરી, 'કળજુગમા શું ન થઈ શકે? જો નદી પર નદી સવાર થઈ શકે તો મહારાષ્ટર બ્રાહ્મણ પણ અમને જનોઈ આપી શકે.'

વિષય બદલાયો, અને કળજુગના ભગીરથોની બહાદુરીના નમૂનારૂપ ગંગાની નહેર વિશે વાતો ચાલી. બપોરે અમે માનવીનો એ પ્રતાપ જોવા ઊપડ્યા. ગંગાની નહેર શહેર પાસેથી જાય છે. છોકરાઓ એ નહેરમાં માછલાની પેડે સાતતાળી રમતા હતા. નહેરને કાંદેકાંદે અમે એ પ્રખ્યાત પુલ સુધી ગયા. સાચે જ એ ભવ્ય દેખાવ હતો. પુલ તળે ગરીબ બ્રાહ્મણી જેવી સોલાના નદી વહેતી હતી, અને ઉપર ગંગાની નહેર પોતાનો પહોળો પટ જરાયે સંકેત્યા વિના પુલ પર ધઈને દોડતી જતી હતી. પુલ પર પાણીનો ભાર એટલો લાગતો કે હમણાં એની બાજુની દીવાલો તૂટી જશે અને બને બાજુએ દાથીની ઝૂલ જોવા મોટા ધોધ શરૂ થશે એમ થતું હતું. પુલની દીવાલ પર ઊભા રહી નહેરના વહેણ તરફ તાકીને જોઈએ એટલે મગજ પર એની અસર થાય. દુઃખી માથુસને જેમ ઉદ્દેગના નવા નવા ઊભરા આવે છે તેમ નહેરના જળમાં ઊભરાઓ આવતા. પણ સાસરે આવેલી વહુ જેમ પોતાની બધી લાગણીઓને દબાવી દે છે તેમ ગંગા નદીની આ પરતંત્ર પુત્રી એ બધા ઊભરાઓ દબાવી દેતી. પ્રથમ દર્શને એનો

લોકમાતા

વિસ્તાર જોઈ આ કોઈ ધનમત્ત શેઠાણી છે એમ લાગતું. પણ પાસે જઈ નિહાળતા શ્રીમતાઈ તને પારતત્યનું કુખ એના વદન પર અપ્ષ્ટ દેખાતું.

ઊંચેથી નિમ્નગા સોલાનાનું ક્ષીણુ પણ અવતત્ર વહેણુ અને બાણુએ આકર્ષક લાગતું. માત્ર સાલતુ એટલું જ કે નહેરની અને બાણુની દીવાનમા પરીવાહ તરીકે ટેટલાડ કાણુ રાખેતા એમાથી નહેરનું થોડુંક પાણી જાણે ઉપકાર કરતુ હોય તેમ સોનાનામા પડતુ

અમે પુલ પરથી નીચે ઊતર્યા અને સોલાનાને કાંઠે જઈ બેઠા. ઊંચેથી અપાતા ઉપકારનો અસ્વીકાર કરના જેટલી સોલાના માનિની ન હતી પણ કઈ કૃપા અવતરશે કે કેમ એવી આશાણુ નજર નાખવા જેટલી તે હીન પણ ન હતી હીનતા એનામા હતી જ નહિ અને માનિનીપણુ એને શોભત નહિ એવું નિર્બ્યાજ સ્વાભાવિકપણુ કેળનાયના ઉદાત્ત ચારિત્ર કળતા પણ વધારે શોભી નીમળતુ.

ભગીરથવિદ્યામા (ધરિગેશન એજનિયરિંગ) પાણીના પ્રવાહ લઈ જનાના છ પ્રકાર કલા છે. એમાં અદ્ભુત અને અધગે પ્રકાર એ એક પ્રવાહ પર થઈને બીજે પ્રવાહ લઈ જવાનો છે. રેલવેના માર્ગ આવી રીતે જતા આપણે ઘણા જોયા છે. પણ હું જાણું છું ત્યા મુધી હિંદુસ્તાનમા એવા જનપ્રવાહનો આ એક જ દાખલો છે મસ્કૂતિના પ્રવાહની દષ્ટિએ જે વિચાર કરીએ તો આખું ભારતવર્ષ આવા પ્રકારથી જ ભરેલું છે દરેક જાતની મસ્કૂતિ જુદી અને સામસામી અનેક વાર મળતી છતાં એ એકબીજાથી અપ્ષ્ટ રહી શકી છે.

સિંધુનો વિવાહ

હિમાલયની પેલી પાર, પૃથ્વીના એ માનદંડની લગભગ અરાબર અધવચ, કૈલાસનાથની નજર તળે ચિરહિમાચ્છાદિત એવો એક પુણ્યપાવન પ્રદેશ છે કે જેના ટૂંકા ક્ષેત્રમાં 'આર્યાવર્ત'ની ચાર લોકમાતાઓનો ઉગમ છે. પેલી પાર અને આ પારનો હિસાબ ન રાખીએ તો ઉત્તર ભારતની લગભગ બધી નદીઓ અહીંથી ઝરે છે એમ કહીએ તો ચાલે.

હિમાલય હિંદુસ્તાનનો જ છે, ખીજા કોઈ દેશનો નથી, એમ સિદ્ધ કરવા હિમાલયના ઉત્તર તરફ ઢળતા પાણીનું એકેએક ટીપું ભેગું કરી, હિમાલયને અને છેડે ફરી વળી હિંદી મહાસાગર મુખી પહોંચવાનું કામ સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા કરે છે. શ્રીકૈલાસનાથે ભારતવર્ષને પોતાની બાથમાં લેવા માટે જાણે એ કારુણ્યબાહુ પ્રસાર્યા હોય! હિમાલયની આડાઈ જાણે સહન ન થતી હોય તેમ સતતજળ અને ધોઆ

લોકમાતા

દિમાલ્યની કડમાથી મોસરો ગરતો કાઢી માનમરોવરનાં જળ ભારતવર્ષના મોટા એ પ્રાતોને પાવા લાવે છે. ગંગા, યમુના અને એમની અસંખ્ય બહેનપણીઓ પિતાની આમ-યા રાખી આ બાણુ એ જ કામ કરે છે. પંજાબની પાચ નદીઓ અને યુક્ત પ્રાંતની પાચ નદીઓ મળી ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ દમગણી કરે છે. આ દમે નદીઓ ભારતીય છે. કુક્ત સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા અતિભારતીય ગણાય.

ભારતવાસીઓ ગંગામૈયાને પ્રાપ્ત કરી જાણે સિંધુને ભૂલી ગયા છે. સિંધુને કાકે આર્યોનાં ધર્મપ્રસિદ્ધ તીર્થો છે જ નહિ. જેમ વૈદિક દેવોના દેવ ઇન્દ્રને આપણે ભૂલી ગયા તેમ વૈદિક સપ્ત-સિંધુમાંની મુખ્ય નદીને પણ જાણે આપણે વીસરી ગયા છીએ. દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ મદાસામ્રાજ્યો રચાપી પ્રાચીન આર્યો વાયવ્ય દિશા તરફ કંઈકે ઉદાસીન થયા અને હમેશાં આક્રમકાં આવી પડયા. ઉત્તર તરફ તો હિમવાનનું રક્ષણ છે જ. પશ્ચિમ તરફ રાજપૂતાનાની મરબૂમિ અને રજપૂત તેમ જ ડોગરા જાતિનાં શૌર્યથી પૂરતું રક્ષણ મળતું હતું. ત્યારપછી વેગવતી સિંધુનું રક્ષણ હતું. એથી આગળ જઈ કરતારથી માંડીને હિંદુકુશ સુધીની પ્રચંડ પર્વતમાળાનું રક્ષણ હતું. પહાડી પરોપનિસદી લોકોની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા પણ વિદેશીઓને આ તરફ આવવા દેતી નહિ. પણ ન્યાં દેશવાસીઓ ઉદાસીન થયા ત્યાં દીવાલો અને નદીઓ કેટલું રક્ષણ આપે? પરોપનિસદી લોકોમાં યવનો ભળ્યા અને બાલ્હીક પાસે હિંદુસ્તાનની જે શાસ્ત્રીય સરહદ હતી તે ખસતી ખસતી અટક સુધી આવીને અટકી. અને અટકે પણ પરદેશીઓને

અંદર આવતા અટકાવવાને બદલે ભારતવાસીઓને બહાર જતા અટકાવ્યા. રાણી સીમેરામીસ હિંદુસ્તાનમાં આવતાં ન અટકી. કારસના સમ્રાટો પંજાબ અને સિંધુ પાસેથી મુવશુકરભાર લેતાં ન અટક્યા. યુએમી તથા હૃષ્ય લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવતાં ન અટક્યા. સિકંદર પાંચે નદીઓ ઓળંગતો ન અટક્યો. મદમદ કે બાબરને પણ અટક ન નરી. કાબૂલ નદીનું પાણી જે નદીએ સ્વીકાયું તે પશ્ચિમ તરફથી આવતા લોકોને રોકે નહિ એટલું આપણે લોકોએ જાણવું જોઈતું હતું.

પશ્ચિમ તિબેટમાં કૈલાસની તળેટીમાંથી સિંધુનો ઉગમ છે. ત્યાંથી સીધી લીટીમાં વાયવ્ય તરફ એ દોડે છે, કેમકે એને આખરે નૈઋત્ય તરફ જવું છે! કાશ્મીરમાં ઘૂસી લેદની લશ્કરી છાવણીની મુલાકાત લઈ કારાકોરમના રક્ષણ તળે એ મીઠી આગળ વધે છે. સ્કાહુ પાસે એને લાન થાય છે કે આપણે હિંદુસ્તાનમાં જવું છે. ગિરગિટનો કિલ્લો દૂરથી જોઈ એ દક્ષિણ તરફ વળે છે. ચિત્રાલ તરફ એને જવું નથી, એટલે એ મુલકમાં પાણી કેવું છે એ તપાસવા એ સ્વાતને પોતાની પાસે જોલાવે છે. સ્વાત એકલી શાની આવે? એની નિષા કાબૂલ તરફ છે. મકેદ કોલનું પાણી લાવનાર કાબૂલ માથે લળી એ અટક પાસે સિંધુમાં મળી જાય છે. અને દવે સિંધુ પૂરેપૂરી ભારતીય થઈ જાય છે સ્વાત અને કાબૂલ પાસેથી માંલજવાનો કેટલોય ઇતિહાસ છે. ખંબરઘાટમાંથી કેણુ કેણુ આવ્યું અને ગયું, એકિટ્ટ્યાના ગ્રીક લોકો ક્યે રસ્તે આવ્યા ત્યાંથી મારીને કર્નલ મંગદસખંડ ક્યાંથી ચિત્રાલની ચડાઈ પર ગયો

લોકમાતા

તે બધુ આ મેં નદીઓ કહી ગઈ છે અમીર અમાનુ-વાએ
 ઉનાગાની ઘેનછામા પરમ દિનસે જ ને ચડાઈ કરી એની
 વાતો પૂઠો તોયે એ કહી શકે. અને કોહાટની કૂત્તા પણ
 સિધુથી અજાણી નથી નરિસ્તાન અને અનુમા અનેના
 ક્ષાત્રધર્મને તજવે એવા પ્રસંગો કુરમને મોઢેથી સાલગી
 મિધુનો શવ થયે છે કૃમુ અથવા કુરમ નદી સિધુને મળે
 એટલે સિધુનુ વહેણુ બગડે છે પહાડને અલાવે એ
 મર્યાદામા રહી શકતુ નથી નાનામોટા પ્રેગે બનાવતી
 બનાવતી સિધુ ડેગ ઇસ્માઈનખાનથી ડેગ ગાઝીખાન મુધી
 જાય છે

હવે મિધુ પાએ નદીઓના પાણીની રાહ જોની સામી
 થઈને દોડે છે જમ્મુ તરફથી ચીનાબ ૧૨મીરી જેતમ
 નદીને મળી જાય છે લાહોરનો વૈભવ અનુભવીને વૃક્ષ
 થયેની ગતી એ બનેને મળે છે વ્યાસના પાણીથી પુષ્ટ
 થયેની સતનજ એ ત્રણેના પાણીમા ભગી જાય છે અને
 પગી ઉન્મત્ત થયેને પચનદને પ્રનાદ પોતાના સર્વ
 વેગથી મિન્નકોટ પાસે મિધુ ઉપર ધસી પડે છે
 આવડો મોગે દુમતો ત્રીની પચાની, પોતાનુ જ નામ
 પ્રાયમ રાખનાર સિધુની શક્તિ તેટલી જ મોગી
 હોવી જોઈએ.

સિધુ પોતાનુ નામ રાખે છે એટલુ જ નહિ પણ હવે
 પછી ઉદાગ કૃપા મેલાવતી આસપાસના પ્રદેશને પણ પોતાનુ
 જ નામ અર્પે છે ત્યાગય સમૃતાયાનામ્ આર્થ રાજ્યઓનુ
 જ તે અનુકરણુ કરે છે મોટી મોટી સાત ખીણોનુ પાણી
 એ બેગુ ડરે છે ખરી, પણ એ મધુ અનેમુખે મહાસાગરને

આપવા માટે જ. અને રસ્તામાં ગરજી માણસને એમાંથી ગમે તેટલું લઈ જવું હોય તો સિંધુને વાંધા નથી.

છતાં ગંગામૈયાની ઉદારતા સિંધુ પાસે નથી. તેથી અટક અને સક્કરથી માંડીને હૈદરાબાદ કોટરી સુધી એના પર પુલ બંધાઈ ગયા છે. સક્કરનો પુલ લસ્કરી દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્વનો છે. સિંધુમાં આવતા એક મોટા ખેટનો લાભ લઈ એ પુલ બંધાયો છે. પણ જ્યાં રોહરી તરફ પાણી જીંડું છે ત્યાં એ પુલ પંખાની પેઠે ગમે ત્યારે સમેટી શકાય છે. લસ્કરને માટે સિંધુ ઝોળંગવી અશક્ય કરવી હોય ત્યારે જાણે એક મંત્ર બોલવાથી આખો પુલ અલોપ થઈ શકે છે. પણ શિકારપુર સક્કર જુદું અને રોહરી શરીફ જુદું. શિકારપુર સક્કરને કંઈ અંગ્રેજોએ મહત્વ આપ્યું છે એમ નથી. અહીંના હિંદુ વેપારીઓ પ્રાચીન કાળથી બોલનઘાટને રસ્તે કંદાહાર થઈ મધ્ય એશિયામાં વેપાર કરવા જતા આવ્યા છે. દિરાત કે મર્વ, બોખારા કે સમરકંદ, શિકારપુરના વેપારીઓ જડવાના જ. શિકારપુરી હાંડી મોસ્કો અને પિટર્સબર્ગ (લેનિનગ્રાડ) સુધી શિકરાતી અટકી નથી. સક્કરનું સ્મરણ કરીએ અને મોટા જલાળની પેઠે પાણીમાં તરતા સાધુએલા નામના ખેટનું વિસ્મરણ રહે એ શક્ય નથી. સાધુએલાની કાવ્યમય અભિરચિ હમેશા સુંદરમાં સુંદર સ્થળો પસંદ કરે છે. સાધુએલાની સુંદરતાની અદેખાઈ સમ્રાટો પણ કરે.

સિંધુને આરામ લેવાનું સૂઝ્યું કે શીંગોડા ખાવાનું મન થયું કોણ જાણે, એ અહીંથી મંછર સરોવર તરફ દોડે છે. પણ વખતસર ચેતી અથવા કરતાગની કહી એ પાછી

લોહમાતા

વળે છે, અને શેવલ્ય પાસેથી આગ્નેય દિશા લઈ દેવરાખાદ મુધી જાય છે. આ મુલક કેટલીયે લડાઈનો સાક્ષી છે. જ્યદ્યના કાળમાં અહીંની સ્થિતિ કેવી હશે કાણુ જાણે, પણ દાહિર અને જ્યદ્યના દિવસોમાં આ પ્રાત ખૂબ પછાત હોવાનો જોઈએ. ચંદ્રગુપ્ત પહેલા ધરાની સામ્રાજ્યને મોતુ આપી આપી નિઃસત્ત્વ થઈ તેથી કહો, અથવા ત્યાંના બ્રાહ્મણુ રાજાઓના અનાચારે કહો, પ્રજા સાવ મુસાઈ ગઈ હતી. ધરાનના બાદશાહ આવે કે સિંકદર આવે, બગદાદનો મદમદ ખીન કાસીમ આવે કે મર ચાર્સ નેપિયર આવે, સિંધુકાંઠાના લોકો દર વખતે હાર્યા છે.

સિંકદર ન્યારે જહાન્નેમાં એસી સિંધુવાટે પસાર થયેા ત્યારે પોતાના રક્ષણને મારુ એણે અને બાણુએ પોતાની ફાજ ચલાવી હતી. આજે અગ્નિનેએ સિંધુના રક્ષણુ અર્થે ખાસ નહિ, પણ પંજાબના ઘઉં વિલાયત લઈ જવા માટે સિંધુને અને કાંઠે રેલવે દોડાવી છે. સિંધુનો પ્રવાહ વેગવાન હોવાથી ગંગાની પેઠે એમાં વહાણો ચાલી શકતાં નથી, તેથી જ કરાંચી આગળ કેટી અંદરનું કશું મહત્ત્વ નથી રહ્યું. સિંધુના મુખનો પ્રદેશ સિંધુના જ પુસ્પાયનો બનેલો છે. દૂર દૂરથી કાંપ અને રેતી આણીને એ ઠેલતી ગઈ છે, પરિણામે અરબી સમુદ્રને અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી, અથવા બહાદુરીથી પાછા હટવું પડ્યું છે.

સિંધુનો પ્રવાહ સિંધુ એ નામને જાણે એવો જ વિસ્તીર્ણ અને તરસ્વી છે. ઉનાળામાં ઓગળા ગયેલા પરકના પાણીનું પૂર ન્યારે એમાં આવે છે ત્યારે એને ઘોડા કે હાથીની ઉપમા જાણે તો શું, સૂએ પણ નહિ, એ તો

लजप्रलय न कहैवाय. सागरना भोजनं छिछले तेम सिंधुनां
 भोजनं छिछले छे. भगरमछेना गुरु ममा ताराओ पशु
 आवे वभते पाणीमा पडवानी सिंभत न करे. प्रेमघेही
 सती सुहिणीतुं न दाय्या घडाने आशरे आवा प्रवाहमां
 पडवातुं हेसु थाले. प्रेमने प्रवाह, प्रेमने वेग अने
 प्रेमने परिष्काम विधेने निराहर मदासिंधु करतां पशु
 मोटे न होय.

૧૨ રાવી

રાવી એ વૈદિક નદી છે. પળનના ઇતિહાસ સાથે ગવીનો ઇતિહાસ પણ યુદ્ધકર્મથી ખરડાયેલો છે. ઇતિહાસમા રાવીનો અનેક વાર ઉલ્લેખ આવેલો છે. અકબર ખાદશાહે બે બે નદીના આઘાક્ષરો લઈને એમની વચ્ચે આવેલી અતવેદી અથવા દોઆબની ભૂમિના નામો પાડ્યા, એનું પણ અહીં ગમગણુ થાય છે. પણ મારે માટે તો રાવીનું નામ લેતાવેંત યુવક વિદ્યાર્થી તીગ્થરામની જ મૂર્તિ ઊભી થાય છે. સ્વામી રામતીર્થે રાવી ઉપર કેટલાયે સુદર મસ્તીના કાવ્યો લખ્યા છે. ત્યારે હું લાહોર ગયો ત્યારે એ અપાડનો મહિનો હતો. ઉત્તરાખંડની યાત્રા પૂરી કરી કાશ્મીર જતા રસ્તે લાહોર ઊતર્યો હતો ત્યારે રાવીના વિશાળ પટ ઉપર કોલેજના યુવકો સાથે હું ફરવા ગયો હતો. ખીજા શહેરીઓની પેઠે અમે પણ કંઈ ખાવાનું ખરીદી ખાધું. પણ પઠીકાના કાગળો રેતીમા ફેંટી શ્યાન પુલિનની શોભા બગાડવાની મારી હિંમત ન ચાવી સમુદ્ર તેમ જ નદીને કઠિ ઘણી વાર પ્રવાહમાથી આવેલો કચરો પડેલો હોય

છે. પણ પાણીનાં મોજાંની ખૂબી જ એવી છે કે આપણી આંખને એ ખૂંચતું નથી. પણ ન્યાં ત્યાં ખાવાનું જ લઈને એસનાર માણસ તો ગંદવાડનો પ્રચારક જ નીવડે છે. ગડેરીના કૂચા, કાગળના કકડા અને એંદાં પતરાળાં ન્યાં ત્યાં ફેંટા માણસ કુદરત સામે વેર વાળે છે.

રાવી લાહોરને પોતાના ખોળામાં લઈ રમાડતી હોય એવો ભાસ થાય છે. રાવીનું મુખ્ય કામ તો હિમાલયનાં જંગલમાંથી ઘડી કાઢેલાં પાટિયાં સપાટ પ્રદેશમાં માનવીઓ માટે આણી આપવાનું છે. ઉપર પહાડમાં મોટાં મોટાં પાટિયાં પાણીમાં તરતાં કરી મૂક્યાં કે એ ચાલ્યાં. સ્વાભાવિક જાડચને લીધે એમને પોતાનો આગ્રહ એવું કશું નથી હોતું. ન્યાં મુઠી કશું વિદ્ય આવે નહિ ત્યાં મુઠી પાટિયાં પાણીમાં ઢોડચા જ કરશે. કોક ઠેકાણે પ્રવાહના વળાંકમાં કાંઈ પહોંચ્યાં તો ત્યાં જ છવનની કૃતાર્થતા સમજી રહી જવાનાં. સ્વરાજ્ય મુઠી પહોંચવાની એમને પડી નથી હોતી. પણ એ પાટિયાંનો જેમને ઉપયોગ છે તેઓ એમને આમ કેમ થોભવા હે! તેઓ જનવરોનાં ચામડાંની ખનાવેલી મશકનો તરાપો ખનાવી એ પાટિયાંના શિકારે જાય છે. અને ન્યાં તેઓ થોભ્યાં હોય ત્યાંથી એમને લાંકી કાઢે છે. આ નવી યાત્રા પણ જૂના એ ને એ જ સ્વભાવધર્મ પ્રમાણે તેઓ ચલાવે છે.

રાવીને લીધે લાહોરનો વેપાર ખૂબ વધ્યો છે. પણ મારે મન તો રાવી એ સ્વામી રામતીર્થની જ માતા છે. પછી લલ્લે એણે રથુચ્છતસિંદને અને શુરુ અર્જુનદેવને પોતાનું સ્તન્ય પાચું હોય.

દૂધગંગા

શ્રીનગરમા પાણીનો ટોટો ક્યાંથી હોય ? સરોવર તોટીને તો કાશ્મીરનો મુલક જનેલો છે. એવમ નદી જાણે એ ઉપત્યકાની લંબ્યાઈ અને પહોળાઈ તપામતી હોય તેમ મપીકારે વહે છે, અને જ્યાં જુઓ ત્યાં કમળ, શીંગોડાં અને જાત જાતના શાકપાન ઉગાડતા 'દરો' (સરોવરો) ફેલાયેલાં છે. જળપ્રત્ય ન થાય તે વરમ મહલાગ્યનુ. આવા મુલકમા ગાડાની નાળ જેવડા પ્રવાહને પૂછે જ કોણ ? છતાં આવો એક પ્રવાહ ત્યાં દૂધગંગાના નામથી પ્રતિષ્ઠિત થયો છે.

એમા પાણી ઝાઝુ લલે ન હોય, પણ એ પ્રવાહ અખંડ વહે છે. એાછો થતો નથી અને વંધનો પણ નથી. પાણી ઘોળું ઘોળું છે, તેથી જ એનું એ નામ પડકું હોવું જોઈએ. નાગવણુશ્રમમા અમે રહેતા ત્યાં પાસેથી જ દૂધગંગા વહેતી. એક વાણું લાકડું નાખી એના પર

પુલ ખનાવેલો હતો. દૂધગંગા નાહવાને બહુ જ અનુકૂળ. એમા ઊલા ઊલા નવાય, અને તરલુ હોય તો થોડુ તગવ પણ ખરુ ખુવા માદા હતા ત્યારે વામણુ ઊટકનામા, કપડા ધોવામા અને ખીજા વાપગમા દૂધગંગાની મને ખૂબ મદદ થતી એ અજાણ્યા મુવકમા ત્યારે અમે અને માદા હતા ત્યારે દૂધગંગાની મદદ ન હોત તો અમારી શી વને થાત !

કૃતગતને કાચે દૂધગંગાનુ માદાત્મ્ય શોધવાનુ મન થયુ ત્યાના આર્ષગ્નિક પુસ્તકાલયમા જઈ અનેઃ ચોપડીઓ ગોધી કાઠી આવડી નાનકડી દૂધગંગા દુઃ દૂધથી આવે છે તે દૂર દૂર જાય છે એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયુ. ક્યા ઋષિએ દૂધગંગાને જન્મ આપ્યો, કોણે કોણે એને કાઠે તપશ્ચર્યા કરી એ બધી લકીકત મરોધનપૂર્વક મે મેળવી ઇતિહાસની અનત ખીનાઓની પેઠે આ માહિતી પણ વિગ્મૃતિના પ્રસાદમા તણાઈ ગઈ, અને મૂળ કૃતજતા જ કેવળ બાકી રહી છે.

રોજ સવારે મહના સાધુઓ નદી પર નાહવા બેગા થતા અને રાત્રે સૌ સ્નાન ગયા પછી દૂધગંગાને કાઠે બેસી હુ આકાશના ધુનનુ ધ્યાન ધરતો એટલુ યાદ છે. મારુ ધ્યાન પણ ઝાઝું ન આસુ, કેમકે કાશ્મીરમા ધુવ એટલો બધો ઊંચો હોય છે કે ડોક દુખવા આવે છે. ત્યા સમર્પિમાનો વસિષ્ઠ અનુક્રમી મહિત સીરો માયા પર વિરાજમાન થતો. કાશ્મીરનવાદિની મતીકન્યા દૂધગંગાને નમન હતો.

સ્વધુની વિતસ્થા

‘ દુનિયામાં જે કોઈ ઠેકાણે સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં જ છે, અહીં જ છે, અહીં જ છે ’ એમ સમ્રાટ જહાંગીરે એકમ નદીને ઉગમ જોઈ કહ્યું. એનું એ વચન ત્યાંના અષ્ટકોણી તળાવની બાજુ ઉપર કોતરી રાખેલું છે. ખરેખર એ સ્થાન ભૂસ્વર્ગની પદવીને લાયક જ છે.

અગેઅંગમાં અને રોમેરોમમાં પ્રાણ ફૂંકતો, ઠંડો મીઠો પવન જ્યાં વાય છે, જ્યાં વનશ્રી, પોતાના મૌવનને પૂરેપૂરો ઉન્માદ ખતાવે છે, જ્યાં પહાડ પોતાના સૌંદર્યથી એ ખરેખર પહાડ છે કે રંગભૂમિનો પડદો છે એવી શંકા ઉપજાવે છે અને જ્યાંની શાંતિ ચૈતન્યથી ભરેલી છે એવે ઠેકાણે એકમ નદીનો ઉગમ છે. વેદકાળનું એનું નામ વિતસ્થા. જહાંગીર બાદશાહે આ ઉગમના સ્થાન ઉપર એક સુંદર અષ્ટકોણી તળાવ બાંધ્યું છે. અને અંદરનું પાણી!

પાણી તો જાણે નીલમણિનો અમૃતરસ. જોતાંવેંત
યાય છે કે અદી' ગણનાં રંગેલાં કપડાં કોઈએ ઘોઈ
કાઢ્યા હશે. પણ એટલું સ્વચ્છ, મીઠું પાણી ખીજે
ક્યાં મળે ?

આ તળાવની એક બાજુમાંથી જે સુંદર, સીધી નહેર વહે
છે તેજ આપણી વિતસ્થા. આ સ્વર્ગનો આનંદ લૂંટવા માટે
જાણે ગંધર્વો જ માછલાંનું રૂપ ધારણુ કરી આ તળાવમાં
અને આ નહેરમાં નાહવા ઊતર્યા હોય એવી એમની શોભા
છે. આ ભાગમાં માછલાં પકડવાની સખત મનાઈ ન હોત
તો આ શોભાની શી વલે યાત ? મેં મોટું તપેલું નહેરમાં
કુબાડયું તો તપેલામાં જ પાંચ સાત માછલાં આવી ગયાં,
એટલાં એ અહીં ભોળાં છે. આ સ્થાનને વેરીનાગ કહે
છે. આગળ જતાં ખનબલ કરીને એક સ્થાન આવે છે
ત્યાંથી એલમ નદી હોઠીએ ચલાવવા જેટલી મોટી યાય છે.
ખનબલ પાસે જ અનંતનાગ કરીને એક સુંદર તળાવ છે.
અદીથી બધે જમાન સમતલ છે. કાશ્મીરની આખી ખીણ
એવી જ ચારે કોર સપાટ છે.

એલમને સીધું ચાલવાનું સૂઝતું જ નથી. વળાંક લેતી
લેતી મંદગતિએ, આગળ જાય છે. એને કાંકે એક મોટી
વેલવશાળા સંસ્કૃતિ વિસ્તરીને અસ્ત પામી. વિતસ્થા હજી
એવી ને એવી જ વહે છે.

ખનબલથી આગળ જતાં બીજબ્યારા કરીને એક
સ્થાન આવે છે. ત્યાં એક ચિરનારતું ઝાડ અમે જોયું;
નવ જણાએ હાથ પહોળા કરીને બાથમાં એના ચડતું માપ
કાઢયું. બરાબર ચોપન ફૂટનો ઘેરાવો છે.

લોકમાતા

બીજાબ્યારાના મંદિર વિષે અહીં એક રમુજી દંતકથા અમે સાલણી જે અંગ્રેજી લેખકોએ પણ નોંધી રાખી છે.

ધર્માધ મુસલમાનો બ્યારે આ મંદિર તોડવા આવ્યા ત્યારે અહીંના પૂજારીઓએ ન કરો વિરોધ ડ્યો, ન કાઈ ધન આપી એ બચાવવાની વાત કરી. એમણે કહ્યું, “આવો, આ મંદિર તોડી નાખો. અમારા શાસ્ત્રોમા લખ્યું જ છે કે યવનો આવશે અને મૂર્તિનો નાશ કરી મંદિર તોડશે. અમારા શાસ્ત્રોમા લખેલું અન્યથા થનાર નથી.” બુતશિકંદ ગાઝીને થયું, “જે આપણે મંદિર તોડ્યું તો આ કાશ્મીરનાં શાસ્ત્રો સાચા હોવાનું પ્રમાણ મળશે. એના કરતા જવા દો, એક મંદિર છોડી દઈએ.” આ વાર્તા કેટલે દરજ્જે સાચી છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ આપણે ત્યાંની વાણિયાની વાર્તા જેવી આ ચતુરાઈની વાર્તા છે ખરી. અને એ પણ ખરું કે બીજાબ્યારાનું આ મંદિર મુસલમાન અમલ દરમ્યાન તૂટ્યું નથી.

અહીંવી થોડે દૂર અનંતપુર કરીને એક પ્રાચીન શહેર જમીન તજે દટાઈને ટેકરી થયું છે. ખેતરોમા ખોદતા જૂનું સુદર, બાધકામ, કેટલીયે પ્રાચીન કોડીઓ અને કોલસો થઈ ગયેલા એખા અહીં જડી આવેલા મેં નજરે નેયા છે.

નદી આમતેમ ભટકતી એટલી તો ધીમે ચાલે છે કે પાણીનો પ્રવાહ જણાતો જ નથી. નદીના પ્રવાહની વિરુદ્ધ દિશામા જવાનું હોય છે ત્યારે હલેમા મારવાને બદલે હોડીને ખૂબ લાખી દોરી બાધી બે જણુ ઠાઠા ઉપરથી એ દોરી ખેંચતા ચાલે છે. હોડી પ્રવાહમા જ ચાલે, કાઠે ન આવે

એટલા માટે હોડીમા એટલો એક માછી હાથમાના હલેસાનું સુકાન બનાવી ત્રાસુ પકડી રાખે છે.

કાશ્મીરી શાયોના ખૂણા ઉપર જે કેરીના આકારની લાત હોય છે તે અહીંની કારીગરીની ખાસિયત છે. એવમ નદીના વળાક જોઈ કારીગરોને એ લાત સૂઝી છે એમ કહેવાય છે. એક વખતે અમે નદીમા એક બંદરથી ચૌદ માઇનની મુસાફરી કરી ત્યાં તો બંદર ઉપર જરાક મોડો આવેલો મુગાફ અમને આવીને મળ્યો. એને કેવળ અઢી માઇલ જ ચાલવું પડ્યું. એટલા બધા વળાક આ નદી લે છે.

આ વળાકને કારણે નદીનું જોર તૂટી જાય છે અને નદીનું પાત્ર ધસાતું નથી. પણ જ્યારે રેવસકંટ આવે છે ત્યારે સર્વત સંપ્લુતોદકે ની સ્થિતિ થઈ જાય છે. અહીંના પ્રાચીન ઇજનેર ગજાઓએ એની મામે એ નદીને કાળૂમા રાખના માટે આવા અનેક વળાકો અને નહેરો ખોદી રાખ્યાં છે. આ ઉપાય એટલો તો અકસીય છે કે આજે પણ એનું જ અનુકરણ કરવું પડે છે. એક મોટી હોડીમાથી ભૂંડના દાત જેવું એક મોટું રાક્ષસી હજી જમીન ખોદતું જાય છે અને અંદરનો કાદવ વીજળીના પપવતી બહાર ફેંકતું જાય છે. આ બધી પ્રવૃત્તિ વરાહમૂલ્મ (હાલતુ બારામુલ્લા) ક્ષેત્રમા જોવાને મળે છે. બાગમુલ્લા એ કાશ્મીરની ખીણનો ચેલી પાગનો છેડો છે. અનીથી આગળ એવમ ખૂબ જોગથી દોડે છે.

આ આખા પ્રદેશની વચ્ચેવચ કાશ્મીરની રાજધાની આવેલી છે. શ્રીનગર નદીને બન્ને કાંઠે વચેલું છે. નદી ઉપર અમુકે અમુક અંતરે માત પુલ બાંધેલા છે. તે

લોકમાતા

ઉપરાત બન્ને બાણુએ શહેરની અંદર મુઘી નદીમાથી નહેરો ખોદેવી હોવાથી અનાયાસે શાત ગરતા મળે છે. નદીનો મુખ્ય પ્રવાહ એ ધીરી ગરતો અને બાકીની નહેરો એ ધીરી રસ્તાને આવીને મળતા ગાણુ રસ્તાઓ. રસ્તા પર જેમ ગાડીઓ દોડે છે તેમ અહીં લાખી અને માકરી 'શિકારા' ખોટો તીરની પેઠે દોડે છે. હોડીઓની ગમે તેટલી ધમાલ હોય તોયે એ અવાજ ન કરે.

બપોરે ત્યારે મહાગળના મંદિરની પૂજા પૂરી થાય છે અને આગલા દિવસના નિર્માણ્ય કૂલો નદીના પર ઉપર ફેંકી દેવામા આવે છે ત્યારે આ કૂલો લગભગ અર્ધા માઇલ મુઘી ધીમે ધીમે લાખી દારમાં વહેતાં દેખાય છે.

અને આ નદીને કાઠે કેવી પ્રવૃત્તિ હોય છે ! કાક ઠેકાણે શેતરંજીઓ વણાય છે તો કાક ઠેકાણે અત્રિતમ ગાલીયાઓ. એક ઠેકાણે અખરોટના લાકડામાથી સુંદર કારીગરીનુ કામ ચાલે છે તો બીજે ઠેકાણે રેશમનું કારખાનુ કદરૂપા કીડાના કોશેટા ઉકાળાને એમાથી સુંદર રેશમ તૈયાર કરે છે. ચીન, તિબ્બત તેમજ મમરકંદ અને બુખારાના વેપારીઓ અહીં મહિનાઓ મુઘી ધામે નાખીને પહેલા હોય છે અને હોશિયાગ પંજબીઓ એમની સાથે વેપાર કરવામા મશગૂલ હોય છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં હાથ કરતા લાખી બાયવાળા ડગલા પહેરીને લોકો ફગતા દેખાય છે.

આગળ જતા એલમ દિંદુસ્તાનના મોટામા મોટા સરોવર-વૂલર-મા જઈને પડે છે અને એમા અલોપ થઈ જઈ, ગુસ રૂપે લાખી મુસાફરી કરી, બીજે છેડેથી બહાર

નીકળે છે અને પારામુક્તિ તરફ જાય છે. આગળ જતાં આ નદીમાંથી એક કૃત્રિમ નહેર પેદા કરી એમાંથી જે વીજળી તૈયાર કરવામાં આવે છે તે જ કાશ્મીર રાજ્યને શક્તિ પૂરી પાડે છે. અખટાખાદની નજીક નદી દિશા ફેરવે છે અને આગળ દોડતી જાય છે. એકમતી આખી ખીણ એના સૌંદર્ય માટે પ્રખ્યાત છે. લોકવાર્તા કહે છે કે, અકબર ખાદશાહે એ ખીણની સૌંદર્યના કંઈમાં ઉપરથી અંદર બૂસકો માર્યો હતો. ભલે એ કવિહૃદયના હોય, પણ એ ખીણ જોતાં આવો કંઈ ચડવાનો સંભવ તો જરૂર જણાય છે. આવી દાંતકથાઓ કોઈ ખાદશાહનું ગૌરવ બતાવવા કરતાં એ નદીનું સૌંદર્ય કેટલું મોહક છે એ બતાવવા માટે જ અર્થવાદ તરીકે જોડી કાઢેલી હોય છે.

ત્યારે દિલ્હિસ્તાનનો સાચો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે એમાં મોટી મોટી નદીઓ પરત્વે જુદા જુદા વિભાગ પાડવામાં આવશે. એ ઇતિહાસમાં એકમતી સંસ્કૃતિનો વિભાગ નાનોમૂનો નહિ હોય. ખરેખર, એકમતે સ્વધુનીનું નામ શોભે છે.

૧૪

તાવી

કાઈ નદી વિષે કહેવા જેવું કશું ન હોય તોયે શું ? એમાં નાણાનો આનંદ કંઈ ઓછો થવાનો હતો ? નદીની મહત્તા સ્વતઃસિદ્ધ છે. એના નામ સાથે કંઈક ઇતિહાસ સંકળાયેલો હોય તો એ ઇતિહાસની ધન્યતા. નદીને એનું શું ? ઇતિહાસનો રસ વિગ્રહ સાથે વધારે હોય છે, - જ્યારે નદીનું કામ સંધિનું હોય છે. અસંખ્ય ખેડૂતોને અને પર્યટકોને, પશુઓને અને પક્ષીઓને પોતાના જળથી સંતુષ્ટ કરતી નદી જ્યારે વહે છે ત્યારે એ 'આત્મરતિ, આત્મકીડ અને આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટ' એવી દેખાય છે. નદીને પૂછો, 'તારો ઇતિહાસ શો છે ?' એ કહેશે કે 'હું પર્વતની દીકરી છું, અસંખ્ય માનવ તથા તિર્યક્ પ્રજાની માતા છું, સાગરની સેવા કરું છું, અને આકાશનાં વાદળોં એ જ મારું સ્વર્ગસ્થાન છે એટલો ઇતિહાસ મારે મન મહત્વનો છે. બાકી

તમારા ગાંડાઓનો ઇતિહાસ તમે જાણો. વેરનો અને ગાંડપણનો તે ઇતિહાસ લખાતો હશે? એ તો બૂઝી જવાની વાત હોય છે, બૂઝી જવાની. વેરઝેર કાયમ કરવા ઇતિહાસ લખો છો? એને દાટી દો કે ઘોઈ નાખો. સેવાનો ઇતિહાસ તે જ સાચો ઇતિહાસ.’

કાશ્મીરની મુસાફરી પૂરી કરી જન્મુ આવ્યા અને રઘુનાથજીના મન્દિરમાં વાસો કર્યો. તાવી પાસે વહેતી હતી. જન્મુ તરફનો તાવીનો કાંઠો ઠીકઠીક ભીચો છે. ઘણી નદીઓ હોય છે એવી જ તાવી પણ છે. એમાં અસાધારણ કશું નથી. એજનિપર દાણીએ કહ્યું કે, ‘તાવી ઉપર વીજળીના ચંત્ર ગોઠવ્યાં છે. એ વીજળીથી ઘણું કામ થઈ શકે એમ છે.’ પણ તાવીને એનું શું? એ તો વજા જ કરે છે.

સ્તન્યદાયિની ત્રીનાખ્ય

કાશ્મીરથી પાછા નગતાં પગ ઊપડતા નથી. જતાં જે ઉત્સાહ હોય છે તે પાછા આવતાં ક્યાંથી હોય ? એ જ કારણસર જતાં જે રસ્તો લીધો હતો તે છોડી ખીરખુંજલના પહાડ ઓળંગી જમ્મુને રસ્તે અમે આવતા હતા. શ્રીનગરથી જમ્મુ ગાડાવાટ નથી. હિંમત હોય તો પગે ચાલો, નહિ તો કાશ્મીરી ટક્ટુ પર સવાર થાઓ. રસ્તામાં કુદરતની સુંદરતા અને જહાંગીરની વિશ્વાસિતાનો ડગલે ને પગલે અનુભવ થાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જલાશયો બાંધેલાં, પહાડમાં રસ્તા તૈયાર કરેલા. આજે સીમલાની જે પ્રતિષ્ઠા છે તે જ, અથવા તેથી વિશેષ જહાંગીરના વખતમાં શ્રીનગરની હતી. એવા પહાડી બાદશાહી રસ્તે પાછા આવતાં ભગવતી ચંદ્રલાગાનું દર્શન થયેલું. લોકો આજે એને ત્રીનાખને નામે ઓળખે છે.

એ હું ભૂલ કરતો ન હોઈ તો રામબાનની આમપાસ કચાક અમે હતા. આખો દિવસ અને આખી ગત ચાલવાનું હતું ચાદરણુ સરસ પડ્યું હતું. થાક્યાપાક્યા અમે રસ્તા પર પીધેલા માણસની પેઠે લથડતે પગે ચાલતા હતા. પગના તળિયા પર ફોલા જોડેલા ઘૂંટણુમા કળતર ચતું હતું. અને નિરાશ થયેલી જાંઘનું રૂપાન્તર અર્ધા ધેનમા થયું હતું નિદ્રા સુખાવહ હોય છે, એવી તન્દ્રા નથી હોતી.

આવી સ્થિતિમા ચાલતા હતા ત્યાં રસ્તાની જમણી બાજુએ જોડી ખાઈમાથી ગભીર ધ્વનિ સંભળાયો. સામી ટેકરી પરથી કમાન ખાઈને આવેલો પવન શીતલસુરભિ લાગવા માડ્યો ધેન જોડી ગયું ઇવમા હોશ આન્યો. અને દષ્ટિ એ કવરવનું મૂળ શોધવા દોડી. કેટલું મનોહર એ દશ્ય ! ઉપરથી દૂધ જેવું ચાદરણુ વગ્સે છે, નીચેથી ચન્દ્રભાગાના પાણી પથરા સાથે અથકાઈ ઘોળા ઘોળા ફીણુ ઉછાબે છે, અને એનો આસ્વાદ લઈ તૃપ્ત થયેલો પવન ત્યાની શીતળતા અમને જણાવે છે !

સાથેના એક માણસને પૂછ્યું, “આ શું નરી છે કે પહાડી પ્રવાહ છે ?” એણે કહ્યું, ‘બન્ને. એ તો મીઠા ચીનાબ છે.’ મેં નમસ્કાર કર્યો. નીચે જીતરાય એવું તો હતું નહિ. દૂરથી દર્શન કરી પાવન થયો, નમસ્કાર કરી કૃતાર્થ થયો, અને આગળ ચાલ્યો.

શું આ જ તે વેદકાલીન ભગવતી ચન્દ્રભાગા ! કેટલાયે ઋષિઓએ પોતાનું ધ્યાન અને પોતાની માયો અહીં પુષ્ટ કર્યા હશે. અને આજે પણ ઉઘમી લોકો એ

લોકમાતા

નદીમાતાનું દોહન ઓછું નથી કરતા. મારા જીવનની સ્મૃતિ શરૂ થાય છે એ જ અરસામા પહાડ જેવા પંજાબીઓ આ નદીને કાંઠે નહેરો ખોદતા હતા. આજે રૂપ લાખ એકર જમીન આ માતાના દૂધમાથી રસકસ મેળવતી થઈ છે, અને પંજાબી વીરોને પોયે છે. વેદકાલીન ચીનાખનું સત્ત્વ આર્યોના ઉત્કર્ષમા કામ આવતું. રણજીતમિંહના વખતમાં એ જ જલ ગુરુકી કૃતેહ પોકારતું. આજનો રંગ એ કંઈ છેલ્લો નથી. ચીનાખનાં પાણી સાવ નિઃસત્ત્વ નથી થયાં. પંચનદની પ્રતિષ્ઠા ફરીયે જાગશે અને સામસિંધુનો પ્રદેશ ભારતવર્ષને ભાગ્યના દિવસો ખતાવશે.

નેપાળની ગંગા

જેમ કાશ્મીરની દૂધગંગા તેમ નેપાળની વાગમતી અથવા બાઘમતી. આટલી નાની નહીં તરફ કોઈનું ધ્યાન પણ ન જાય. પણ વાગમતીએ એવું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાન પોતાનું કયું છે કે, એનું નામ લાખો લોકોની બત્રીશીએ ચડ્યું છે. નેપાળની ઉપત્યકા એટલે અઢાર કોસના ઘેરાવવાળું અને ચારે બાજુ પહાડોથી સુરક્ષિત એવું રમણીય લંબવર્તુલ મેદાન. દક્ષિણે કુરપિંગનારાયણ એવું રક્ષણ કરે છે. ન્યારે ઉત્તરે ગૌરીશંકરની છાયા તળે આવેલા ચંગૂનારાયણ એની રક્ષા છે. પૂર્વે બિશંચુનારાયણ અને પશ્ચિમે ઇચંગુ.

હિમાલયની ગોદમાં વસતા સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્યના આ માળામાં ત્રણ ઇડાં મૂક્યાં હોય તેવી ત્રણ રાજધાનીઓ છે. બહુ જ જૂની રાજધાની તે પટન, ત્યારપછીની લાદગાંવ. અને હાલની કાઠમાંડુ અથવા, કાષ્ટમંડપ. નેપાળનાં મંદિરોનો ઘાટ હિંદુસ્તાનનાં અન્ય સ્થળોના ઘાટ જેવો

લોકમાતા

આ સ્વરૂપ જોવા ન મળ્યું એ એનું દુર્ભાગ્ય, ખીજું શું ? આ જ મંદિર આગળ પીતળનું ખનાવેલું ધન્દનું વજ એક ચોતરા પર રાખેલું છે. લગિની નિવેદિતાને એ વજનો આકાર બહુ જ ગમેલો. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપર એ વજ ચીતરવામાં આવે એવી સૂચના તેમણે કરેલી.

વાગમતીને કિનારે ડાંગર, ઘઉં, મકાઈ અને અડદ પુષ્કળ પાકે છે. તુવેર ત્યાં પાકતી જ નથી. તે લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો નથી એની ખબર નથી. કપાસનું વાવેતર કરવાનો પ્રયત્ન હમણાં હમણાં ત્યાં શરૂ થયો છે. વાગમતી એ નેપાળી લોકોની ગંગા છે. ગોરક્ષનાથ એ એમના પિતા છે.

૧૭

ત્રિવેણી

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ ત્રણે મળીને જેમ દત્તાત્રેય થાય છે તેમ અલકનંદા, મંદાકિની અને ભાગીરથી મળીને ગંગામૈયા થાય છે. આ ત્રણ ગંગાની બહેનપણીઓ નથી, પણ ગંગાનાં અંગો છે. ભાગીરથી લલે ગંગોત્રીથી આવે, પણ મંદાકિનીનો કેદારનાથ અને અલકનંદાનો બદરીનારાયણ એ પણ ગંગાના જ ઉગમ ગણાય.

બ્રહ્મકપાય આગળ યજ્ઞને જે અલકનંદા વહે છે અને એક વાર શ્રાદ્ધ કરવાથી અશેષ પૂર્વજોને એક સામટી કાયમની મુક્તિ આપી દે છે, તે અલકનંદાનું ઉગમસ્થાન શું ગંગોત્રી કરતાં એણુ પવિત્ર ગણાય ? બ્રહ્મકપાય પર એક વાર શ્રાદ્ધ કર્યું પછી માણુસથી કદી શ્રાદ્ધ કરાય જ નહિ. મોહથી કરે તો પિતરોની અધોગતિ થાય. કેટલું જામત સ્થાન !

લોકમાતા

બહરીનારાયણના ગરમ કુડાનાં પાણી અલકનંદા જ લઈ આવે છે. ન્યારે મંદાકિની ગૌરીકુડનાં ઉપ્પુ જલથી થોડીક વાર ક્વોળ્યુ થાય છે. કેદારનાથનું મન્દિર ખાંધણીમાં ખીન્ન બધાં મંદિરો કરતાં જુદું પડે છે. અંદરનું શિવલિંગ પણ સ્વયંભૂ, આકૃતિ વિનાનું છે. એટલું જોયું કે માણસ એના પર પડી, એને હૃદયસ્પર્શ કરી શકે છે. મંદિરની નેટલી વિશેષતા છે તેટલી જ મંદાકિનીની પણ વિશેષતા છે. અહીંના પથરા જુદા, અહીંનું વહેણ જુદું, અને નાહવાનો આનંદ પણ જુદો.

ગંગોત્રી, તે ગંગોત્રી જ. આ ત્રણે પ્રવાહમાં ભાગીરથીનો પ્રવાહ વધારે વન્ય અને મુગ્ધ દેખાય છે. ગંગામાં આ ત્રણ જ પ્રવાહ છે એમ નથી. નીલગંગા છે, બ્રહ્મગંગા છે, કેટલીયે ગંગાઓ છે. હિમાલયમાંથી નીકળતા બધા જ પ્રવાહો ગંગા ગણાયને! જેનાં જેનાં પાણી હરિદ્વાર પાસે હરિના ચરણોને સ્પર્શ કરે તે બધા પ્રવાહો ગંગા જ છે. વાલ્મીકિએ પણ ન્યારે ગંગાને આકાશમાંથી હિમાલયનાં શિખરરૂપી મહાદેવના જટાજૂટમાં પડતી જોઈ ત્યારે એની આર્ષ દષ્ટિએ સાત જુદા જુદા પ્રવાહ ગણાવ્યા હતા.

तस्मां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ।
 ह्यादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च ॥
 सुचक्षुधैव सीता च सिन्धुधैव महानदी ।
 सप्तमी चान्वगात् तासां भगीरथरथं तदा ॥

વિહારની ગાંડકી

ગાંડકી નદી નેપાળમાંથી આવે છે અને એમાં શાલિગ્રામ મળે છે એટલું જ નાનપણમાં સાંભળ્યું હતું. શાલિગ્રામ એ એક જાતનાં શંખલા જેવાં જ પ્રાણી છે, એમને તુલસીનાં પાંદડાં બહુ ભાવે છે, પાણીમાં તુલસીનાં પાંદડાં નાંખો એટલે એ પ્રાણી ધીમે ધીમે બહાર આવી પાંદડાં ખાવા માટે છે, એને પકટીને અંદરના છવડાને મારીને કાઢી નાખે છે અને કાળા પથરા જેવા એ શંખલા માફ કરી પૂજા માટે વેચાય છે; આજકાલ ધૂર્ત લોકો કાળા શિકાનો એક ગોળ કકડો લઈ એમાં કાણું પાડી એનો શાલિગ્રામ બનાવે છે એ સાચો શાલિગ્રામ નહિ વગેરે વગેરે વાતો સાંભળી હતી. અને તેથી આવી નદી એક વાર નેવી નેઈએ એમ ઘણા દિવસથી મનમાં હતું.

લોકમાતા

મહાદેવના બાણુ તે નર્મદાના પથરા અને વિષ્ણુના શાલિગ્રામ તે બૌદ્ધ સ્તૂપોના પ્રતીક ગંડકીમાથી આણેલા પથરા એમ સ્વામી વિવેકાનંદે કો- ઠેકાણે લખ્યાનુ યાદ છે. બાણુ અને શાલિગ્રામ એ બૌદ્ધ જગતના બે છેડા સૂચવે છે, એમ એમણે પાગિસના મોટા પ્રદર્શન વખતે એક લાપણુમા કે લેખમા જાહેર કર્યું હતું.

ગગા નદી ત્યાથી નીકળે છે ત્યાથી જ બન્ને બાણુથી ડરભાગ લેતી જાય છે. એની માડલિક નદીઓ મોટે ભાગે ઉત્તર તરફની અને ડાબી બાણુની છે. ચંબન અને શોણુ બાદ કરતા કોઈ મહત્વની નદી દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતી નથી. ગગાની દક્ષિણવાહિની માડલિક નદીઓમા ગંડકી બિહારનું પાણી ગગા મોટે લઈ આવે છે. અમે બિહારમા મુજફરપુર ત્યારે ગયા હતા ત્યારે એક દિવસે ગંડકીમા નાહવા ગયા. બિહારની ભૂમિ એટલે અનાસક્તિના આઘ પ્રવર્તન સમ્રાટ જનકની ભૂમિ, દયાધર્મના મહાન પ્રચારક મહાવીરની ભૂમિ, અષ્ટાંગિક માર્ગના શોધક અથવા સશોધક બુદ્ધ ભગવાનની ભૂમિ. એ બધા ધર્મસમ્રાટો આ નદીને કાઠે અહર્નિશ વિચરતા હશે. એમના અમખ્ય મહાયકોએ અને અનુયાયીઓએ આ નદીમા આનંદપાન કર્યું હશે. મીતામાતાએ બાળપણમા અહીં કેટલોયે જલવિહાર કર્યો હશે. તે જ આ ગંડકી નદી મને પોતાના શૈલ્યપાવનત્વથી કૃતાર્થ કરે. એવો મક્રુપ બોલી મેં ત્યા આનંદ કર્યું. નદીના પાણીને કશી જ ઉતાવળ ન હતી, કશો ઉત્પાત ન હતો. એ શાન રીતે વહી જતી હતી. જાણે મારને છત્યા પછી બુદ્ધ ભગવાને સવાવેયું અખડ ધ્યાન જ.

સુવર્ણદેશની માતા

ઈરાવતી કે ઐરાવતી ? હું માનું છું કે નદીનું નામ ઈરા ધાસ ઉપરથી ઈરાવતી પડેલું હોવું જોઈએ. આ નદીના કાંઠાનું પૌષ્ટિક ધાસ ખાઈ મદમત થયેલા હાથીને ઐરાવત કહેતા હશે. અથવા ઈરાના ઐરાવત જેવી મહાકાય અને ગજગતિએ ચાલનારી આ નદી જોઈ કોઈ ખૌદ્દ ભિક્ષુને થયું હશે, “ચાલો, આને જ આપણે ઐરાવતી કહીએ.”

પણ ઐતિહાસિક દ્રવ્યનાતરંગ ચલાવવાનું કામ બેઠાકુ લોકોનું છે, મુસાફરને એ ન પોસાય.

ઐરાવતી જે હિંદુસ્તાનમાં હોત તો સંસ્કૃત કવિઓએ એને વિષે ઐરાવતી જેટલો જ પહોળો અને લાંબો કાવ્યપ્રવાહ વહેવડાવ્યો હોત. બ્રહ્મદેશના કવિઓએ અનેક કાવ્યો લખ્યાં હોય તો આપણે શું જાણીએ ? બ્રહ્મી નથી આપણી જન્મભાષા કે શાસ્ત્રભાષા અથવા રાજભાષા. પડોરાની ભાષા શીખવા જેટલી પ્રવૃત્તિ આપણામાં છે જ ક્યાં ? કોઈ

લોકમાતા

અંગ્રેજ બમીં ભાપા શીખી બમીં કવિતા અંગ્રેજીમા કરી
આપે તો વખતે આપણે વાચીશું.

કાંઈ પણ દેશ ઐરાવતી જેની નદી માટે મગરૂ અને
કૃતજ થઈ શકે બ્રહ્મદેશમા રગૂનથી ઉત્તર તરફ છેક
મડાવે સુધી અમે ટ્રેનમા ગયા હતા. ત્યાંથી નજીકના
અમરાપુરી જઈ અમે ઐરાવતીના પ્રથમ દર્શન કર્યા.
અમરાપુરી પાસે પ્રચલ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ છે એની અમને
લાજ લાગી હોત તો સુદ્ધ ભગવાનના દર્શનથી જ
ઐરાવતીના નિદાગ્ની અમે શરૂઆત કરી હોત.

અહીં પણ નદીનો પટ ખૂબ પહોળો છે. આસપાસની
ભૂમિ અમથવ હોવાથી નદી ગંબીર દેખાય છે. નદીનો
પ્રવાહ ધીમિદાત્ત ગજગતિએ ચાલે છે. આવી નદીના પૃષ્ઠ
ઉપર ટોડીમા અથવા 'વાકર' (ઝીમ્બોએ) મા ખેતી મુસાફરી
કરવી એ જીવનનો એક લઠાવો જ છે. દરિયાની મુસાફરી
જુદી અને નદીની જુદી

અમરાપુરીથી મંડાલે પાછા જઈ અમે 'વાકર'
મા ખેડા. દરિયાની મુસાફરી જુદી અને નદીની
મુસાફરી જુદી. નદીમા મોગ્ન નથી હોતા.
એ બાજુનો કાઠો આપણને સાથ દે છે. અને
આપણને નથી લાગતું કે આપણે જીવન નામ ધાગણુ
કગનાર પણ જીવવેણુ એવા મહાબૂતના સકળમા
સપડાયા છીએ. નદીનો પ્રવાસ એ પૃથ્વીના ગોળનો
હવામા ચાલતા સનાતન પ્રવાસ જેટલો જ શાત
અને આસ્વાદક હોય છે. અત્યારે એ ઐરાવતીના
પ્રવાસનું અમરણુ કરું છું ત્યારે ચાણોદ-કર્નાળાનો

દ્રૌપદીસમી નર્મદાનો પ્રવાસ, સીતામમી તાપીનો સાગર-સંગમ સુધીનો પ્રવાસ, કાશીતલવાહિની ભારતમાતા ગંગાનો પ્રવાસ, મથુરાવૃંદાવનનો કૃષ્ણસખી કાલિદેવનો પ્રવાસ, કાશ્મીરના નંદનવનમ કરેલો પાર્વતી-વિતસ્તાનો પ્રવાસ, અને વનથીના પિયરરૂપ ગોમાંતક પ્રદેશમાંનો જલપ્રવાસ એકસામટા યાદ આવે છે. એમાયે ધરાર્ધએ એટલો લાભો પ્રવાસ તો વિતસ્તા અને ઐરાવતીનો જ. સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા અને નર્મદાને તોલે આવે એવી આ નદી છે. ઐરાવતીનો પટ અને પ્રવાહ જ્નેતાવેંત કાર્ધ મહાન સામ્રાજ્ય પર રાજ કરનાર સમ્રાજી તો નહિ હોય એવો લાવ મનમાં આવે છે. આરાધન અને પેગુ થોમા એનું રક્ષણ કરે છે ખરા, પણ ઐરાવતીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા તેઓ આદરપૂર્વક દૂર દૂર ઊભા છે.

અમારું જહાજ ચાલ્યું. કામધેનુનાં વસો જેમ સાંજ પડયે મા પાસે દોડનાં આવે તેમ આસપાસના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશના શ્રમજીવી કૃષીવલો ઐરાવતીને કાઠિ બેગા થાય છે. અમારું જહાજ એ એક મોટી ચાલતી ગુજરી જ ગણાય. નાનુ કે મોટું બંદર આવે એટલે જહાજ લોકોને આમંત્રણ કૂંકે. બસ, કીડીઓનો રાફડો ઊભરાય તેમ લોકો દોડતા આવે. ખાવાની ચીજો, કપડા, નેતરનાં વાસણો, કારીગરીની વસ્તુઓ, જાતજાતના પદાર્થો જહાજ પર ફેલાય. જહાજમાં પણ કેટલાક વેપારીઓ પોતાનો માલ લઈને તૈયાર બેઠા જ હોય. પક્ષીઓ કલબલ

લોકમાતા

કલબલ કરે તેમ લેવડદેવડનો ઘોંઘાટ શરૂ થાય. આપણે ભાપા જાણતા હોઈએ તો જ ઘોંઘાટનો કંટાળો આવે. અહીં લોકો લડે, વડે કે રડે, આપણે માટે બધું સરખું; જાણે એક મોટું નાટક લજવાય છે. વિનિમય પૂરો થાય એટલે જહાજ ઊપડે. વિધાવાની તંપારીમાં હોય એવી બેંસ જેવું અમારું જહાજ ડોલતું ડોલતું ચાલે. જહાજના એક દલકટ ગોરા અમલદાર સાથે અમારું જરા જગડવાથી અમારી મુસાફરીની શરૂઆત મીઠા પાણીમાં પણ ખારી થઈ ગયેલી. પણ મંદ મંદ પવનમાં એ બધું ઊડી ગયું, અને અમે પણ કુદરતની પેઠે પ્રસન્ન થયા.

ફરી એક બંદર આવ્યું. અહીં કંઈ વેપાર વિશેષ ચાલતો હશે. નાનીમોટી અસંખ્ય હોઠીઓનું ધણુ નદીને કાંઠે કાદવમાં આજોટતું હતું. ઢોરની પીઠ પર માખીઓ જણુજણુ તેમ ગામડાંના છોકરાઓ આ હોઠીઓ વચ્ચે કૂદતા ને રમતા હતા. અહીં લોકોમાં છૂંદણાંનો શોખ ભારે છે. એમની કેવડાના રંગની આમડી પર લાલ અને લીલાં છૂંદણાં શોભે છે પણ ખરાં. મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાંમાં એવી માન્યતા છે કે, આ ભવે શરીર પર ધરેણાં છૂંદીએ તો આવતે ભવે સોનાનાં ધરેણાં મળે, અને કપાળ પર ચાંદ્રો અને ચંદ્ર છૂંદવાથી અખંડ સૌભાગ્ય મળે. અહીંના લોકોમાં પણ એવી કંઈક માન્યતા હોવી જોઈએ, કેમકે ધણુ ગામડિયાઓ કેડથી ગોહણ સુધીના આખા ભાગ પર ભાતવાળી લુંગી છૂંદાવે છે. તેથી કેટલાક ભાઈઓ

નદીમા ઉઘાડા નાહવા પડયા હતા તેઓ કપડા વગર
પણ નાગા જેવા લાગતા નહોતા. જહાજ વધારે
થોભવાનુ હોય ત્યારે અમે કિનારા પર જઈ પાનેના
ગામડામા ફરી આરતા. ક્ષત્રી ધરો અને શેરીઓથી
અમારી આખો ટેવાઈ ગઈ હતી. એમની ભાયા અમને
નહોતી આવડતી, છતાં એ નિર્ધાન ગામડિયાઓનુ
હરન અમને પગિચિત જેવું જ લાગતું. મુત્તમ્મી અને
વેપારી લોકોના ગગદ્વેષો બાદ ફરીએ અને ધાર્મિક કે
અધાર્મિક લોકોની કલ્પનાસૃષ્ટિ દેારે મૂકીએ તો માણુસ-
ભત બધે મરખી જ છે. હું માનું છું કે દુનિયા
ભન્મા ગામડા બધા મરખા જ હોવા જોઈએ.

પ્રસાદ સાથે જાણે તાલ ધગતા હોય તેના મૂયો
અને મદિરો વચમા વચમા આની જતા. બીચી ટેકરીઓ
અને શિખરો દમેશ માણુમજતને પ્રિય છે જ. તેમા
વળી નાદવ નદી જેવી ઐરાવતી ચારે દિશાએ પોતાની
કૃપાનો ઉત્પાત કરે ત્યારે તો બિચા બિચા રથાનો એ
જ માણુસનુ આશ્રયગ્રથાન થઈ જાય છે. એના પ્રત્યેની
કૃતરતા મદિર બાધીને માણુમ ન દાખવે તો ખીછ
કઈ રીતે વ્યક્ત થાય ? કુદગ્તે આપણને શીખલુ છે
કે, લીલા પાદડામા પીળા પગિચક્ર ફળ પોતાની બધી
પુમારી દાખવી શકે છે. એ પાદને લાભ લઈ
લોકોએ ઝાડો વચ્ચે મદિર બાધી એના પર આકાશનુ
આનંત્ય ચીધર્નાર સોનાની આગળીઓ બાંચી કરેલી છે.
કુદગ્તી શોભા માણુમ સુધારી ન શકે એમ માનના-
રઓએ આ શિખરો એક વાગ જેવા જોઈએ.

નપોગનો વખત હતો. અંગ્રેજી જાણનાર એક બ્રહ્મી કોલેજિયન જોડે અમે વાતો કરતા હતા. એટલામા એક નીચ્ચ માદ મલગાયો. ઊદ્દીન નદી પોતાનો કગ્લાઈ લઈને ઝંનવતીને મળવા આવી હતી. જોનો શો પ્રેમઅગમ' નમદામ અને તુકારામ એકબીજાને મળ્યા હોય અથવા લવભૂતિ શેનગ્જ રમનાગ કાવિદાસને પોતાનું 'ઉત્તન્નામચગિન' મલગાયનો હોય એવો એ દેખાવ હતો.

કલ્પનામા તો ઊદ્દીનના અગ્રાત પ્રદેશમા' શાન રાગ્યો. મુધી નું જઈ પશુ આવ્યો. હાથમા તીંગકામકું અથવા કુહાડી લઈને કરનાગ નિશ્ચિંત અને નિર્ભય એવા કેટલાયે વનવાગીઓ મને ત્યા મળ્યા. સશય આવે તો જીવ લેનાગ અને વિશ્વાસ એસે તો જીવ આપનાગ એ કુદગતના બાળકોનું દર્શન સુધારાનો કાદવ ઘોઈ કાઠનાર મંગવગ્નાન જેવું હતું. જહાજ પરનું પક્ષી ગમે તેકનું જીડે તોયે આખરે જહાજ પર જ પાધુ આવે છે તેમ કલ્પના પશુ જ ગનની સહૈવ કરી ફરી પાંડી જહાજ પર આની. કેમકે અમે પકોકુ બંદર પર આની પહોચ્યા હતા.

પકોકુ પાસેની કાદવવાળી નદીમા નાહી અને બ્રહ્મી પરોણાગતનો સ્વીકાર કરી અમે ફરી જહાજ ઉપગ સવાર થયા. અને ધાસલેટના કૂવાઓ જોવા થેનનજીવ મુધી પહોચ્યા. અહીં અમેરિકન મજૂરોનું રાજં ચાલે છે એમ કહી શકાય. આમપાસ વનશ્રી નહિ જોવી. અહીં એક તરફ આ ધાસલેટના કૂવાનું આધુનિક ક્ષેત્ર અને બીજી તરફ

દેરી પર આવેના નાનડા પ્રાચીન યૌદ્ધ મંદિરનું તીર્થક્ષેત્ર બને તેને જોઈ ટટલાયે વિચારો મનમાં આવ્યા. મંદિરની કારીગરીમાં હાથીના મોહવાળું એક પક્ષી કાતરાયેલું હતું. ખીજાં પણ અનેક મંદિરો અહીં જણાયા. પાસેના મહા કુટવાક યૌદ્ધ માધુઓ ગગડા તાણીને સધ્યાકાળની પ્રાર્થના કે એવો જ કાઈકે વિધિ કરતા હતા. ઐરાવતીને જણે કશો પક્ષપાત ન હોય એવી રીતે ધાસનેટના કૂવાના પંપનો ધમાલિયો અવાજ પણ એ પોતાના હૃદય ઉપર વડન કરે છે અને અનિચ્છા થત સત્તારા ઉપ્પાદવ્યયવન્નિણો નો શ્રાવ અથવા ચિરતન સંદેશો પણ વહન કરે છે. અમેરિકાનું સામર્થ્ય હાને અન્નેડ હોય પણ એ ખડ તો બાળક જ કહેવાય ને ? એને ઉપનતું મહત્ત્વ આટલામાં કયાથી હાથ લાગવાનું ? એને તો નદીને કાંઠે ત્રણ ત્રણ હજાર ફૂટ ઊંડા કૂવા ખોદી ધામનેટ કાઢવાનું જ સૂઝવાનું. દુનિયાના સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે ને નાશ પામે છે, એમાં બધું જ નશ્વર અને વ્યર્થ છે, અમારું છે, સાગ તો કેવળ એમાંથી બચી જઈ નિર્મળ મેળવવામાં છે, એ વાત કયો અમેરિકન સ્વીકારી શકે ? પણ ઐરાવતી નદી તો ઉત્સાહને લીધે જાનનો ઇનકાર ન કરે અને જાનના ભારથી ઉત્સાહ નહિ ખોઈ બેમે. એને તો મદામાગરમાં વિલીન થવું છે અને છતાં એ વિલીન થવાનો આનંદ અખડ અથાવવો પણ છે.

યેનનજાંવથી અમે પ્રીમ સુધી ગયા અને ત્યાં ઐરાવતીની વિદાય લીધી. અહીંથી આગળ જઈ એ મદાનદી અનેક મુખે માગરને મળે છે. ઐરાવતી ખરેખર સુવર્ણ-દેશની માતા છે

દક્ષિણગંગા ગોદાવરી

૧

બાળપણમાં સવારે ઊઠીને અમે બૂપાળાઓ ગાતા
તેમાંની આ ચાર લીટીઓ હજી સ્મરણમાં ચોટેલી છે.

હાલોનિયા પ્રાત્નકાળીં । વદનોં વદા વદ્રમૌલી ।

શ્રીવિંદુમાઘવાજવલીં । સ્નાન કરા ગંગેચેં । સ્નાન કરા ગોદેચેં ॥

*

*

*

કૃષ્ણા વેણ્યા તુગમદ્રા । શરયૂ ફલિંદી નમંદા ।

મીમા મામા મુહ્ય ગોદા । કરા સ્નાન ગંગેચેં ॥

ગંગા અને ગોદા એક જ છે. બંનેનાં માહાત્મ્યમાં
જરાયે ફેર નથી. ફેર હોય તો એટલો જ કે કળિકાળના
પાપને લીધે ગંગાનું માહાત્મ્ય ઓછું થઈ શકે છે, ગોદાવરીનું
કોઈ કાળે ઓછું થાય જ નહિ. રામચંદ્રના અત્યંત સુખના
દિવસો આ ગોદાવરીને કાઠે જ ગયેલા, અને જીવનનો દારણ

આઘાત પણુ તેમને અહીં જ પહોંચેલો. ગોદાવરી તે દક્ષિણની ગંગા.

કૃષ્ણા અને ગોદાવરી એ બે નદીઓએ બે મહા-પ્રજ્જઓને પોષી છે. મહારાષ્ટ્રનું સ્વરાજ્ય અને આંધ્રનું સામ્રાજ્ય આ બે નદીઓને જ આભારી છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. સામ્રાજ્યો બધાયાં અને તૂટયાં, મહાપ્રજ્જઓ ચડી અને પડી, પણુ એ ઐતિહાસિક ભૂમિમાં આ બે નદીઓ અખંડ વહે જ જાય છે. એ નદીઓ ભૂતકાળના ગૌરવશાળી ઇતિહાસની જેટલી સાક્ષી છે તેટલી જ ભવિષ્યકાળની મહાન આશાઓની પ્રેરક છે. તેમાંયે ગોદાવરીનું માહાત્મ્ય કંઈક અનેરું છે. એ જેટલી સલિલસમૃદ્ધ છે તેટલી જ ઇતિહાસસમૃદ્ધ પણુ છે. શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં જેમ જ્યાં જુઓ ત્યાં વિવિધતા જ ભરેલી છે અને એકસરખો ઉત્કર્ષ જ દેખા દે છે, તેમ ગોદાવરીના અતિ દીર્ઘ પ્રવાહને કાંઠે સૃષ્ટિસૌંદર્યની વિવિધતા અને વિપુલતા ભરેલી છે. બ્રહ્મદેવની એક કલ્પનામાંથી જેમ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થાય છે, વાસ્તીકિની એક કારણ્યની લાગણીમાંથી જેમ રામાયણી સૃષ્ટિ વિસ્તરેલી છે, તેમ જ અંબિકાના પહાડની ભેખડમાંથી ટપકતી ગોદાવરીમાંથી જ આગળ જઈ રાજમહોંદ્રીનો વિશાળ વારિરાશિ વિસ્તર્યો છે. સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રને જેમ હિમાલયને આલિંગન દેવાનું સૂઝ્યું, નર્મદા અને તાપીને જેમ વિંધ્યસાતપૂડાને પિતૃગાવવાનું સૂઝ્યું, તેમ ગોદાવરી અને કૃષ્ણાને દક્ષિણનો દિનન પ્રદેશ પલાળીને ક્ષંધાન્યથી સમૃદ્ધ કરવાનું સૂઝ્યું છે. સુદાદિ પદ્મવતી પશ્ચિમ તરફ લેખો એ લહે ન જન્વાથી એને પૂર્વ

લોહમાતા

ખેંચવાનો અખંડ પ્રયત્ન આ બે નદીઓ કરતી હોય એવું જ લાગે છે. આ બંને નદીના ઉગમ પશ્ચિમ સમુદ્રથી ૫૦-૭૫ માઇલથી દૂર નથી, છતાં બંને ૮૦૦-૯૦૦ માઇલની મુસાફરી કરી પોતાનો જલભાર અથવા કરભાર પૂર્વ સમુદ્રને જ અર્પણ કરે છે. અને એ કરભાર કંઈ નાનો-સૂનો નથી. તેમાં આખો મહારાષ્ટ્રદેશ આવી જાય છે, હૈદરાબાદ અને મહેસૂરનાં રાજ્યોનો અંતર્ભાગ થાય છે, અને આંધ્રદેશ તો આખો ને આખો સમાઈ જાય છે. મિત્ર સંસ્કૃતિની માતા નાઇલ નદી ગોદાવરી આગળ કદી વિસાતમાં નથી.

ત્ર્યંબક આગળ પહાડની એક મોટી દીવાલમાંથી ગોદાનો ઉગમ છે. ગિરનારની જિંમી દીવાલ પરથી પણ ત્ર્યંબકની દીવાલનો પૂરતો ખ્યાલ નહિ આવે. ત્ર્યંબક ગામથી જે ચડણ શરૂ થાય છે તે ગોદામૈયાની મૂર્તિના અરણ્ય મુખી ચાલુ જ રહે છે. એથી ઉપર જવા માટે ડાબી બાજુએ વિકટ પગથિયાં કરેલાં છે, અને એ રીતે માણસ ઘણગિરિ પહોંચી શકે છે. પણ એ દુનિયા જુદી છે. ગોદાવરીના ઉગમથી જે દૃશ્ય દેખાય છે તે જ આપણા વાતાવરણને માટે વિશેષ અનુકૂલ છે. મહારાષ્ટ્રના તપસ્વીઓ-એ અને રાજવીઓએ સરખી રીતે આ સ્થાને પોતાની ભક્તિ રેડી છે. કૃષ્ણાકાંઠે વાઈ સાતારા અને ગોદાકાંઠે નારાક અને પેકણ એ મહારાષ્ટ્રની ખરી રાજધાનીઓ છે.

પણ ગોદાવરીનો ઇતિહાસ તો સહનવીર રામચંદ્ર અને દુઃખમૂર્તિ સીતામાતાના વૃત્તાંતથી જ શરૂ થાય છે. રાજપાટ છેડતાં રામને દુઃખ થયું નહિ, પણ ગોદાવરીતીરે

સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે માણેલા આનંદનો અત આવતા ગમનુ હૃદય એકેદમ શતપા વિદીલું થયું. વાઘનરુને અભાવે નિર્ભય થયેલા હરણો આખું રામલક્ષ્મણની દુખોન્મત્ત આખો બોધને દૂર લાગી ગયા હશે, સીતાની ગ્રાધમા દિવ્ય લક્ષ્મણની ત્રાડો સાભાગને મોટા મોટા હાથીઓ પણ ભયપિત થયા હશે, અને ગોદાવરીના તગ્નજન પશુપક્ષીના દુખાશ્રુથી કપાય થઈ ગયા હશે. દિમાનયમા જેમ પાર્વતી તેમ જનસ્થાનમા મીના અશૈય વિશ્વની અધિષ્ઠાત્રી હતી. એના ગયા પછી જે વસ્પાતિક દુખ સાર્નભૌમ થયું હોય તે તેમા આશ્ચર્ય શું ?

ગમસીતાનો તે ફરી સયોગ થઈ ગયો, પણ જન સ્થાનનો નિયોગ તે કાયમ જ રહ્યો. આજે પણ નાશક પચવગીમા ફરીને જુઓ, એમાસામા જાઓ કે ઉનાળામા, આખી પચવગી જાણે જટાયુની પેડે 'મીતા મીતા'ની ઉદાસ વાણી બોલતી હોય એમ જ લાગે છે. મહાગણના સાધુ-સતોએ જે પોતાની મગન વાણી અહીં ફેલાવી ન હોત તે જનસ્થાન જાણે ભયાનક વેગન મુનક થઈ ગયો. હોત ઉનાળાનો તાપ ઢાકવા જેમ વૃષ્ણસૃષ્ટિ ચારે ઢાગ ફેરાય છે, તેમ માધુસતો જીવનની વિષમતા જુનાવવા મર્વજ વિચરે છે એ કેટલું ભાગ્ય છે' ન્યારે ન્યારે નાશક યજ્ઞક તગ્ન જવાનુ થાય છે ત્યારે ત્યારે વમવામને માગે આ સ્થાન પમદ કરનાર રામલક્ષ્મણની આખે આખો પ્રદેશ નિહાળવાનુ મન થાય છે, પણ દર વખતે ધ્રુજતા તગ્નુમાથી પણ સીતા-માતાની મનગ તનુપષ્ટિ જ નજરે પડે છે. ગમલક્ષ્મણ સમર્થ રામદામ ન્યારે અહીં રહેતા ત્યારે એમના હૃદયમા કેવી

લોહમાતા

ભિમિએ આવતી હશે । શ્રીમમથે ગોદાવરીને કાઠે છાણુનો હનુમાન સ્થાપ્યો છે એ શા હેતુથી ? પચવગીમા હનુમાન હોત તો સીતાનુ હરણુ બિનકુન થવા ન દેત એમ કહેવા માટે ? સીતામાતાએ કઠોર વચનથી લક્ષમણુને ધા કરી મહાસકટ વહોરી લીધુ હનુમાનને તો એવુ કશુ કહી ન શકત. પણુ જનસ્થાન અને કિષ્કિ ધા વચ્ચે અતર ઘણુ છે, અને ગોદાવરી ઠઈ તુગલદ્રા નથી.

૨

ગમકથાનો કરુણુરસ દ્વાપરયુગથી આજ સુધી વટેતો જ આ યો છે એને ગણુ ખુટારી ગકે ? એટલે આપણે અત્યજ જાતિના પાડા પાસે વેદ બોલાવનાર શ્રીરાનેશ્વર મહાગજની મુનાકાતે પેકણુ જઈશુ. ગોદાવરી જેમ દક્ષિણુગગા, તેમ એને કાઠે આવેલી પ્રતિધાન નગરી દક્ષિણુની કાશી ગણુતી અહીના દરામથી આહણો જે વ્યવસ્થા આપે તે ચારે વણુને માન્ય કરી પડતી. મોટમોટા સમ્રાટોએ આપેના તામ્રપત્રો કગ્લા પણુ અહીના આહણોના વ્યવસ્થાપત્રો વધારે મહત્વના ગણુતા. અહીં શાસ્ત્રધર્મ મામે હુદયધર્મનો વિજય બતાવવો એ તો રાનરાજ જ કરી શકે. પેરણુમા રાનેશ્વરને જનોઈ ન મળી. સન્યાસી શરારાચાર્યની થયેલી પજવણીનુ અમારુ ટકાનવા જેમ ત્યાના ગજએ નાણુદ્રી આહણો પર કેટલાક રિવાજો ટોકી બેસાડયા, તેમ સન્યાસીપુત્ર રાનેશ્વરનો ડોઈ શિષ્ય રાજ હોત તો એણે મહાગાદ્રી આહણોને સગ કરી ટોત કે તમારાથી જનોઈ પહેરાય જ નહિ.

હાથની આંગળીઓનો જેમ પંખો થાય છે તેમ મોટી મોટી નદીઓને આવી મળતી અને આત્મવિલોપનનો કઠણ યોગ બતાવતી નાની નદીઓનો પણ પંખો હોય છે. સલાદ્રિ અને અજંટાના કુંગરોથી બનતા ખૂણામાં નેટલું પાણી પડે તે બધું ખેંચીખેંચીને વહી જવાનું કામ આ નદીઓ કરે છે. ધારણા અને કાદવા, પ્રવરા અને મુળાને છોડી દર્ધ એ તોયે મધ્ય ભારતમાંથી દૂરદૂરનું પાણી આણતી વર્ધા અને વૈનગંગાને કેમ ભૂલી જવાય ? જે મળીને એક થયેલી નદીને જોણે પ્રાણહિતા નામ આપ્યું તેના મનમાં કેટલી કૃતરાતા હશે, કેટલું કાવ્ય હશે, કેટલો આનંદ હશે ! અને છેક ઈશાન ખૂણેથી પૂર્વઘાટનાં નીર આણી આપનાર અષ્ટવક્રા ઇદ્રાવતી અને એની સખી શ્રમણી તપસ્વિની શખરીને પ્રણામ કર્યા વગર કેમ ચાલે ?

ગોદાવરીની સંપૂર્ણ ઠળા તો ભદ્રાચલમથી જોઈ શકાય છે. જેનો પટ એકથી જે માછલ જોડેલો પહોળો તે ગોદાવરી જિંચા ઊંચા પહાડ વચ્ચે ચર્ધને પોતાનો રસ્તો કાઢતી કેવળ ખસે વાસ્તી ખીણમાંથી ન્યારે નીકળતી હશે ત્યારે એને શું થતું હશે ? પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ અને યુક્તિ વાપરીને બારીક સમયમાંથી આગળ લઈ જનાર કોઈ રાષ્ટ્રપુરુષની પેઠે જગતને વિરિમત કરે એવી ગર્જનાથી તે અહીંથી પસાર થાય છે. ઘોડાપૂર તે હાથીપૂરની વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ, પણ એકાએક પચાસ પૂટ નેટલું ઊંચું પૂર કંપનામાં પણ આવી શકે ખરું ? પણ જે કંપનામાં શક્ય નથી તે ગોદાવરીના પ્રવાહમાં શક્ય છે. સાંકડી ખીણમાંથી પસાર થતાં પાણીને

લોકમાતા

પોતાનો પૃષ્ઠભાગ પણ સપાટ રાખવો અશક્ય થઈ જાય છે અર્ધ આપતા અજ્ઞાનિનું જેમ નાગરુ અને છે તેમ ખીણમાથી નીચળતા પાણીના પૃષ્ઠભાગનું પણ લયનક નાગરુ અને છે. પણ અદ્ભુત રસ એથીયે આગળ જ છે. એ નાળયામાથી પોતાનું હોડકું લઈ જનાર દિમતવાન નાવિકો પણ ત્યા પડ્યા છે. હોડીની બે બાણુ પાણીની જીચીજીચી દીવાલો હોડીના વેગથી જ દોડતી જોતા માણસના હૈયામા શુ થતુ હશે ?

ભદ્રાચલમથી રાજમહેન્દ્રી અથવા ધવલેશ્વર મુધી અખડ ગોદાવરી છે ત્યાર પછી ત્યાગાય સમૃતાર્ચનામ નો અનાતન મિદ્ધાત એને યાદ આવ્યો હશે અહીથી ગોદાવરીએ જીવનવિતરણ શરૂ કર્યું છે એક છેડે ગૌતમી ગોદાવરી, બીજે છેડે વસિષ્ઠ ગોદાવરી વચમા ટટલાયે દ્વીપો અને અતવેદી પ્રદેશો છે, અને એ પ્રદેશોમા ગોદાનુ અરમ જલ અને સોના જેવા કાપથી જીગતા શાનિધાન્ય પર પરિપુષ્ટ થઈ વેદપ્રોપ ઝરનાર બાહ્યજો ગેતા આવ્યા છે. આવા મમૃદ્દ દેશને સ્વંતત્ર રાખવાની શક્તિ આપણા લોકો ન્યારે ખોઈ એકા ત્યારે ડચ, અંગ્રેજ અને ફ્રેચ લોકો પણ ગોદાવરીને કિનારે ધામા નાખવા બેગા થયા. આજે પણ ચાનાનમા કાન્સનો ત્રિરગી ઝડો ફન્કે છે

૩

ભદ્રામથી રાજમહેન્દ્રી જતા બેઝવાડા આગળ સૂર્યોદય થયો. ચોમાસાના દિવસો એટલે પૂજવું જ શુ ? ન્યા જુઓ ત્યા વિવિધ છટાવાજો લીતો ગંગ પથગયો હતો.

अने जणु लीले रंग आम जमीन पर पडचो रहे अ
 अमल्य थवाथी अेनां मोटां मोटां शुच हाथमां लधने उपर
 उछाजनार ताडनां आड न्यां त्यां देखातां हतां. पूर्व तरक्ष
 अेक नहेर रैवने काठेकाठे वहेती हती. पक्षु विंया कांडाने
 लीधे अेनां पाणी काक ज वार देखाता. देवण पतंगियानी
 पेडे पोताना अह देखावी हारमां जेजेवां होडकां उपरथी ज
 अे नहेरनी हती ध्यानमा आयती हती. वर्ये वर्ये पाणीनां
 नानामोटा तणावो आयता हता. तणावोमां विविधरंगी
 वाहणांवाणुं आकाश नाहवा जितरेखु होवाथी पाणीनुं जडाथु
 अनंतगणुं जीडुं यतु हतुं. काक काक ठेकाळे अंअण कमजो
 वर्ये निरतब्ध जगजाओ जेध प्रलातवायुनुं अलिनंदन
 करवानुं मन यतुं. आवा काव्यप्रवादमाथी पमार यता
 काव्यूर स्टेशन सुधी आव्या. अहीथी ज हवे गोदावरी-
 माताना दर्शन यशे अेवी उत्सुकता जधडी हती. पुव पर
 यधने पमाग यतां जमणी जालु जेधशुं के जाभी अेनी
 गडमथव आयती हती अेटकाभा पुल आव्यो, अने
 लगवती गोदावरीने सुविशाण विन्तार नजरै पडथो. गंगा,
 सिंधु, जालुलद्र, औरावती जेवा विशाण प्रवाहो मे धराधनि
 जेया छे. जेजनाडभा कृष्णामाताना दर्शन माटे हू
 हमेशनो मगरर छु. पक्षु राजभदेद्री आगणनी गोदावरीनी
 शोला कंधक अेनेरी ज हती. अे स्थाने मे जेटकुं लव्य
 काव्य अनुलज्युं तेदखु लाज्ये ज पीजे काध ठेकाळे वहेकुं
 जेयु हशे. पश्चिम तरक्ष नजरै ईंधी तो हूर हूर टेकगीअेनुं
 अेक सुंदर धलु जेडुं हतु. आकाशमां वाहणां घेगयेलां
 होवाने लीधे काध पक्षु ठेकाळे तडका न हतो. घेरा वाहणाने

લીધે ગોદાવરીના ધૂલિધૂસર જળની થેરાશ વધી જ હતી. પછી ભવભૂતિનું સ્મરણુ કેમ ન થાય ? ઉપરની અને નીચલી આ કાળાશને લીધે આખા દેશ પર વૈદિક પ્રભાતની સૌમ્ય સુંદરતા પથરાઈ હતી, અને ટેકરી પર અવતરેલાં કેટલાંક ઘોળાં ઘોળાં વાદળાં તો સાવ ઋષિ જેવાં જ લાગતાં હતાં. આ આખા દેશનું વર્ણુન કેમ થઈ શકે ? એટલાં બધાં પાણી ક્યાંથી આવતાં હશે ? સંકટમાંથી વિજ્ય સાથે પસાર થયેલું રાષ્ટ્ર જેમ વૈલવની નવી નવી છટાઓ બતાવતું જાય છે અને ચારેકોર સમૃદ્ધિ ફેલાવતું જાય છે, તેમ જ ગોદાવરીનો પ્રવાહ પહાડમાંથી નીકળી પોતાના ગૌરવ સાથે આવતો દેખાતો હતો. નાનાં મોટાં જહાજ એ તો નદીનાં બાળકો. માતાનો સ્વભાવ ઓળખે એટલે એના ઓળામાં ગમે તેમ નાચે તો એને કાણુ રોકનાર હતું ? પણ બાળકની ઉપમા તો આ હોડીઓ કરતાં પ્રવાહમાં ત્યાં ત્યાં જમતા વમળને આપરી જોઈએ. ઘડીકમાં દેખાય, મોટું તોફાન કરવાનો ડાળ કરે, અને એક ક્ષણમાં હસી પડે. ગમે ત્યાંથી આવે ને ગમે ત્યાં જાય.

આવા મોટા વિશાળ પટમાં જો એટો ન હોય તો એટલી ઊણપ રહી જાય. ગોદાવરીના એટો પ્રખ્યાત છે. કેટલાક તો જૂના ધર્મની પેઠે સ્થિર રૂપ પકડીને બેઠા છે. પણ ઘણાખરા કવિની પ્રતિભાની પેઠે દર વખતે નવું નવું સ્થાન લે છે અને નવું નવું રૂપ ધારણ કરે છે. એના પર અનાસક્ત બગલાં સિવાય બીજું કાણુ ઊલવા જાય ? અને બગલાં ચાલે ત્યારે તો પોતાનાં પદચિહ્ન ઊડાં ઉતાર્યા વગર કેમ છોડે ? પોતાના ધવલ ચરિત્રનું અનુકરણુ

કરનારને દિશાસૂચન કરાવી ન આપે તો એ જગણે શાનો ?

નદીનો કાઠો એટલે માનવી કૃતચતાનો અખંડ ઉત્સવ. ઘોળા ઘોળા પ્રાસાદો અને જાંચાં જાંચાં શિખરો એ જ એક અખંડ ઉપાસના છે. પણ એટલાથી કાવ્ય પૂરું થતું નથી. એટલે ભક્તો નદીની લહરી ઉપરથી સંદેશના ઘંટાનાદની લહરીઓ આ કાંઠાથી પેલા કાંસા મુઠ્ઠી મોકલતા રહે છે. સંસ્કૃતિના ઉપાસક ભારતવાંસીઓ આ જ સ્થાને ગંગાજળના કળશ અર્ધા ગોદામાં રેડે છે, અને ફરી ગોદાના પાણીથી કળશ પૂર્ણ કરી લઈ જાય છે. કેટલો ભવ્ય વિધિ ! કેટલું પવિત્ર કાવ્ય ! એ ભક્તિરવ તો હૃદયહૃદયમાં રહેલો છે. એ ઘંટાનાદ અને એ ભક્તિરવ તો પૂર્વસ્મૃતિએ સંભળાવ્યો. પ્રત્યક્ષ તો દેવળ ઓગ્નિનનો અવાજ જ સંભળાતો હતો. આધુનિક સંસ્કૃતિના આ પ્રતિનિધિ પ્રત્યેની સૂગ જે આપણે છોડી દઈએ તો રેવનાં પેડાંનો તાલ કંઈ ઓછો આકર્ષક નથી હોતો. અને પુલ ઉપર તો એનો વિજયનાદ એપી જ નીવડે છે.

પુલ પર ગાઠી ખૂબ ચાલ્યા પછી મને થયું કે પૂર્વ બાણુ તો રહી જ ગઈ. અમે એ બાણુ ઊલટચા. ત્યાં તો કાઈ નવી જ શોભા. પશ્ચિમ તરફ ગોદાવરી જેટલી પહોળા હતી એના કરતાંયે પૂર્વમાં વિશેષ પહોળા. એને અનેક માર્ગે સાગરને મળવું હતું. સરિતપતિને સરિતા મળવા જાય ત્યારે એને સંબ્રમ તો હોય જ. પણ ગોદાવરી તો ધીરોદાત્ત માતા. એનો સંબ્રમ પણ ઉદાત્ત રૂપે જ વ્યક્ત થઈ શકે. આ બાણુના બેટા છુટી જ જાતના. એમાં વનથીની શોભા પૂરેપૂરી ખીલી હતી. બ્રાહ્મણોનાં

લોકમાતા

૬ ખેડૂતોના ઝૂપડા આ બાલુથી દેખાતા ન હતા. કેવળ આવતા પાણીના ધમારા સામે ટક્કો ઝીનતા એ બેટોમા કોઈ બિચા પ્રાસાદ બાધ્યા હોત તો વખતે ફગથી દેખાત. કેવળ કુદગ્તે બિચા બિચા ઝાડની વિજયપતાકાઓ બીબી કરી હતી. અને ડાખી બાલુ રાજમહેત્રી અને ધનલેશ્વરની સુખી વસ્તી આનંદ માણતી હતી. આવા વિગ્ન દરયથી ધરાઈએ તે પહેલા જ જમણી બાલુ નદીના કાંઠા ઉપર ઉન્નતપણે વહેતો કાશ ધાસની ધોળી કલગીઓનો પ્રવાહ દૂર દૂર સુધી ચાલતો દેખાયો. નદીના પાણીમા ઉન્નમાદ હતો પણ એના મોળા બન્યા ન હતા આ કલગીપ્રવાહે પરન સાથે કાવતરુ કરેલું હોવાથી એ ગમે તેટલા મોળા ઉઠાવી શકતો હતો. નજર પરોએ ત્યા સુધી જોયુ. અને નજરની પહોચ અહી ઝોછી શા માટે હોય? પણ કલગીનો પ્રવાહ તો ચાલ્યો જ જતો હતો. ગોદાવરી જેવા પ્રવાહ સાથે હરીકાઈ કરતા પણ એને સંકોચ ન હતો. અને એ શા માટે સંકોચ કરે? માતા ગોદાવરીના વિશાન પુજિત પર એણે કયા માતાનુ ઝોછુ સ્તન્યપાન કર્યું છે?

માતા ગોદાવરી! ગમ લક્ષમણુ સીતાથી માહી વૃદ્ધ જટાયુ સુધી બધાને તે સ્તન્યપાન કરાવ્યુ છે. તારે કાઠે શરવીરો પણ પાક્યા છે અને તરવચિત્રો પણ પાક્યા છે. સતો પણ પાક્યા છે અને મુન્નમહીઓ પણ પાક્યા છે. દેશલક્તો પાક્યા અને ઈશલક્તો પાક્યા છે. ચારે વર્ણુની તુ માતા છે. મારા પૂર્વજોની તુ અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે અવનવી આશા સાથે તારે દર્શને આવ્યો છુ. દર્શનથી તો કૃતાર્થ થયો છુ, પણ આશાઓ હજી વૃમ થઈ નથી જેમ

તારે કિનારે શ્રીરામમંદિરે દુષ્ટ રાવણના નાશનો સંકલ્પ કર્યો તેવો સંકલ્પ ક્યારનો સેવતો આવ્યો છુ. તારી કૃપા હશે તો હૃદયમાંથી તેમ જ દેશમાંથી રાવણનું રાજ્ય મટી જશે, રામરાજ્યની સ્થાપના જોઈશું, અને ફરી તારે દર્શને આવીશું. કંઈ નહિ તો કાશકશગીના પ્રવાહની પેઠે મને ઉન્નત બનાવ, જેથી વગરસંકોચે, એકધ્યાને માતાની સેવામાં રત રહું અને બાકીનું બધું ભૂલી જાઉં. તારા નીરમાં અમોઘ શક્તિ છે. તારા નીરના એક ધિંદુનું સેવન પણ વ્યર્થ નહિ જાય.

પિનાકિની

નેલૂર એટલે ડાગરનું ગામ. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા નેલોરે પોતાનું નામ કાયમનું કર્યું છે. બેજવાડાથી મદ્રાસ જતા નેલોર રસ્તામા આવે છે.

ભારતસેવકસમાજવાળા મ્વ. હણ્ણમંતરાવે નેલોરથી થોડે દૂર પક્લીપાકું નામના ગામમા એક આશ્રમ સ્થાપ્યો છે. તે જોવા જતા મુબગ સજલા પિનાકિનીનું દર્શન થયેલું. કનકમ્બાના પવિત્ર હસ્તે કાતેલા સૂતરનું ધોતિપુ સ્વીકારી આશ્રમ જોવા ચાલ્યા. થોડે દૂર મુધી તો ત્યાં જુઓ ત્યાં બગીચા. નહેરોમાં પાણી દોડે છે, અને લીલી લહેર હસે છે.

પછી આવી રેતી. આગળ, પાછળ, જમણી બાજુ ને ડાબી બાજુ રેતી જ રેતી. પવન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે રેતીની ટેકરીઓ બાંધતો અને મન બદલાય એટલે એટલી જ સહેલાઈથી વીંખી નાખતો. આવી રેતીમા સુખેથી ગુજરાન ચલાવનાર તુંગકાય તાડવૃક્ષો આનંદમા ડોલતા હતાં. તાપથી અકળાઈને પોતે પોતાને જ ચમર નાખતા હતા કે અમારા જોવા પચિઠોની દયા ખાઈને

વીજળો નાખતાં દતાં એ કાણુ કહી શકે ? બધોરનો તાપ કમકાંટી ધ્યાનજોતી પેઠે કઠોર તપનો દતો. પગ બળતા દતા, માથું તપવું હતું અને સરીરના વચલા ભાગને સમવેદના આપવા માટે તરસ પોતાનું કામ કરતી હતી.

આવી રીતે ત્રિવિધ તાપથી તમ ધર્મ અને આશ્રમ પહોંચ્યા. ત્યાં હું એક મોટા ટેકરા પર જઈ ચડ્યો. અને એકદમ પિનાકિનીનો તરસ પ્રવાહ આંખે ચોંટ્યો. કેવું શીતળ એનું દર્શન ! પહોંના રવા જેવી ધોળા રેતી પર મકટિક જેવું પાણી વહેતું હોય, અને ઉપરથી ભારકરનાં પ્રતાપી કિરણો વરસતાં હોય, એ શોભાનું વર્ણન કાણુ કરી શકે ? જલજો આંદીના રમની કોડી ભટ્ટીનો તાપ ખમી ન શકવાથી ફૂટી ગઈ છે, અને આંદરનો રસ ત્યાં વહેણુ મળે ત્યાં દોડ્યો જાય છે. પવનની દિશા કરી અને પિનાકિની પરનો ઠંડો પવન આખા શરીરને આનંદ દેવા લાગ્યો. પાસેની અમરાઈના એક ઝાડ પર ચઢી બે ડાળ વચ્ચે આરામખુરશી જેવું સ્થાન સોધી હું બેસી ગયો. દૂર તાડ ડોલતા હતા. વ્યોષ્ઠ આંખા ઊંચા ઢાળતા હતા. અને પિનાકિની શીતળ વાયુ ફૂંકતી હતી. નંદનવનમાં પણ આના કરતાં વધુ સુખ મળતું હશે ?

નદીકિનારાનું એ કાવ્ય પાને આંખો ઘેરાઈ અને ગિડાવા લાગી. ઉપરથી પડવાની ખીક ન હોત તો જનગૃતિના આ કાવ્યને તોલે આવે એવું સ્વપ્નકાવ્ય જરૂર મેં અનુભવ્યું હોત.

પિનાકિનીનો પટ મોટો છે. ચોમાસામાં એ રસાવતાર ધારણુ કરે છે. ત્યાંના લોકોની પિનાકિની પ્રત્યેની ભક્તિ કંઈક ઓર જ છે.

રેણુકાનો શાપ ?

રેણુકા એટલે રેતી. એના શાપથી કઈ નદી સુકાઈ ન જાય ? ગયાની નદી પણ એમ જ અંતઃસીતા થઈ છે ને ! પછી વડવાણુ પાસેની ભોગાવો પણ એવી દેખ ન થાય ? કાઠિયાવાડમાં ભોગાવો ધણી છે. દરેકને શું કાઈ ને કાઈ રાણકદેવીનો શાપ નડતો હશે ? શેત્રુંજી, ભાદર, મચ્છુ, આજી, રંગમતી, મેગળ—ચારે દિશામાં વહેનારી આ નદીઓમાંથી જારે માસ જેમાં પાણી વહે છે એવી કેટલી છે ? ખંડસ્થ ભારતવર્ષથી કાઠિયાવાડ અનેક રીતે જુદું પડે છે. એનો આકાર તે કેવડો ! ચોટીલા કે બરડા, શેત્રુંજે કે ગિરનાર પાણી આપી આપીને કેટલું આપે ? નીલગિરિ અને સહ્યાદ્રિ, સાતપૂડા અને વિન્ધ્યાદ્રિ, હિંદુકુશ અને હિમાલય, નાગા ખાસી અને બ્રહ્મી યોમાઓ એમને જ વાદળાંઓનો મુખ્ય કરભાર મળે છે. એમની દીકરીઓ

ગૌરવથી અત્તમયુક્તિ યદ્ આલે, તેની આગળ ખિચારી કાઠિયાવાડની નદીઓ શી વિસાતમાં ? વરસાદ આવ્યો કે પહેલાં લાગી. વરસાદ થોભ્યો કે વિમાસણમાં પડી.

દરેક નદીએ એકબે એકબે શહેરાને આશ્રય આપ્યો છે. ભોગાવેને લીધે વડવાણની શોભા છે. રાણુકદેવીનો શાપ ન હોત તો એ નદીનું મુખ કેટલું ઉન્નત્વળ દેખાત ! અંત્યજ્નેનો શાપ લઈ દવેના લોકો એની ભવિષ્યમાં શી દશા કરવાના છે ! શેત્રુંજીના વાંક જોવા હોય તો એના વીરાના શિખર પરથી જોઈ લેવા. કુંદન જેવું ધાસ ઊગ્યું છે, દૂર દૂર મુઠી ગાલીયા જેવાં ખેતરો પથરાયાં છે, અને વચ્ચે યદ્ને શેત્રુંજી પોતાનો માર્ગ ધીમે ધીમે કાઢતી જાય છે. શેત્રુંજીની ચાલ સંસ્કારી અને ચિત્તાકર્ષક છે. અને મેગળનું નામ શા પરથી પડ્યું હશે ? દેવધરામાં મગરે કાઈ દાથીને પકડી રાખ્યો હશે તેથી ? કે સમુદ્રની અને એની વચ્ચે આવનાર જાંચા વાણપટ પર માયું પછાડે છે તેથી ? દરેક નદીને સમુદ્રને મળવાનો હક તો છે જ. પણ ખિચારી મેગળને વરસના આઠ મહિના ખાડિતાની પેડે પોતાના પતિનાં દૂરથી જ દંઈને કરવા પડે છે. ચોમાસામાં જ્યારે સમુદ્રથી પણ નથી રહેવાતું ત્યારે જ એ બેનો સંગમ થાય છે. ચોરવાડના લોકોને એ સંગમ પર જ રમશાન ગોઠવવાનું શું સૂઝ્યું છે ? અથવા એમાં પણ ઔચિત્ય નથી એમ કેમ કહેવાય ? રમશાન એ પણ ધહલોક અને પરલોકનો સંગમ જ છે ને !

જેને લીધે કાઠિવાડ મગર છે તે તો એકલી ભાદર જ. ભાદરનું મૂળ નામ શું ? ભાદ્રપદી કે ભદ્રાવતી ? બહાદુર

લોકમાતા

તો ન જ હોય. આ નદીની પ્રતિષ્ઠા ભારે છે. જેતપુર, નવાગઢ અને નવીખંદર જેવાં સ્થાનો એને ઠાંઠે ભીમેલાં છે. નવીખંદર જ્યારે વરચું હશે ભારે એને 'નવી' નામ આપનાર પુરુષોનાં દૈયામાં કેટલાં આકાંક્ષા અને ઉત્સાહ હશે ? પોરખંદર કરનાંચે એ શ્રેષ્ઠ થવાનું, મોટાં મોટાં વડાણો દ્વરદેશનો માલ દેશની અંદર સુધી પહોંચાડવાનાં. દૈવ અનુકૂળ હોત તો ભાદરને ટમ્સ નદીની પ્રતિષ્ઠા ન મળત ? પણ નદીની પ્રતિષ્ઠા એના પુત્રોના પુરુષાર્થને લીધે હોય છે. અત્યારે તો ભાદરને હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમવાહિની નદીઓનું અગ્રેસરત્વ છે એ જ ખાતર છે.

રંગમતી, આશ અને મન્ધુ ગમે તેટલી પરોપકારી હોય, અને નવાનગર, રાજકોટ અને મોરબીના વૈભવો નિહાળતી હોય તોયે એમને સાગર છોડી નાનકડા અખાતને જ વરવું પડે છે.

કાઠિયાવાડની આ બધી નદીઓએ દેશીરાજ્યોની ખટપટો અને પ્રપંચો જૂના કાળથી જોયાં હશે. પણ જે કાઠિયાવાડના લિજ્જ લિજ્જ વિભાગની વિશિષ્ટ રીતભાતનું દર્શન જે તેઓ આપણને કરાવે તો તે કયા રોચક થાય ખરી. કાઠિયાવાડી નદીનું પાણી પીનાર કોઈ પુત્રનું એ કામ છે કે તે એ નદીઓ પાસે પોતાનો અનુભવ બોલાવે.

અંબા-અંબિકા

બીજા પિતામહે વિચિત્રવીર્ય પાસે અંબા-અંબિકા બે રાજકન્યાઓ જીતી આણી. એમણે નિખાલસપણે કહ્યું, 'અમારું મન ખીજે બેઠું છે.' વિચિત્રવીર્ય હવે એમને શી રીતે પરણે ? અને ત્યાં એમનું મન બેઠું હતું તે રાજા પણ જિતાયેલી કન્યાને શી રીતે સ્વીકારે ? બિચારી કન્યાઓ કોઈ પતિને પામ્યા વગર જ ખૂરી ખૂરીને મરી ગઈ.

આણના પહાડ ઉપરથી ઉનાળાના દિવસોમાં સરસ્વતી અને બંનાસ એ બે નદીઓનાં દર્શન કર્યાં હતાં. એ બિચારી નદીઓ સમુદ્ર સુધી પહોંચવા પામી નથી. વચમાં કચ્છના રણમાં જ તે અલોપ થઈ જાય છે. કૌમાર્ય, સૌભાગ્ય અને વૈષલ્ય એકે રિયતિ એમને માટે રહી નથી. ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં એ નદીઓને ગમે તેટલું મહત્ત્વ હોય તોયે કર્ણનાં બે આંસુ ઉપરાંત આપણે એમને શું આપી શકીએ ?

શોણભદ્ર

અયં શોણઃ શુભજલોઽગાધઃ પુલ્લિનમખ્ડિતઃ ।

કતરેણ પથા વ્રહ્મન્ સતરિષ્યામહે વયમ્ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽप्रवीदिदम् ।

✓ एष पन्था मयोदिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥

આસેતુહિમાલય ભારતવર્ષની એક સામટો વિચાર કરનાર આ ક્ષત્રિય ગુરુશિષ્યની બ્નેડી બ્યારે શોણુનદ જોળંગતી હશે ત્યારે એમના મનમાં શા શા વિચારો આવ્યા હશે? કુદરતના કવિ વાલ્મીકિએ વિશ્વામિત્ર અને રામ બંનેનો નિસર્ગપ્રેમ મુક્તકંઠે વર્ણવ્યો છે. ત્રણે જન-ગણહિતકારી મૂર્તિઓ. એમની ભાવનાનો ધોધ પણ શોણ-ભદ્રની પેઠે વહેતો હશે..

અમરકંટકની આસપાસની ઉત્તમ ભૂમિ ભારતવર્ષની લગભગ મધ્યમાં ઊભી છે. ત્યાંથી ત્રણ દિશાએ એણે

પોતાની કરણાનું સ્તન્ય છોડી દીધું છે. ભૌગોલિક રચનામાં જેમની વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે, પણ ખીજી રીતે સંપૂર્ણ વૈપર્ય છે એવા જે પ્રાંતને એણે જે નદીઓ આપી છે. નર્મદા ગુજરાતને ભાગે આવી, અને મહાનદી ઉત્કલને મળી.

અમરકંટકનો ત્રીજો સ્રોત તે પીવરકામ શોણભદ્ર. નર્મદા સુદીર્ઘ છે, મહાનદી અષ્ટાવકા છે, ત્યારે શોણભદ્ર સુધાય છે. લગભગ પાંચસો માઈલનું પરાક્રમ પૂરું કરી પટના પાસે એ ગંગાને મળે છે. શોણ પરથી જ શોણપુરનું સ્થાન પ્રખ્યાત થયું છે. કહે છે કે, ગગેન્દ્ર ગ્રાહ બેડે લડેલો તે ગંગા-શોણના સંગમ પાસેના ધરામાં જ, જાણે એ જ પ્રસંગને યાદગાર કરવા માટે હજી શોણપુરમાં લાખો લોકોની યાત્રા ભરાય છે, અને એ યાત્રામાં સેંકડો હાથી વેચાય છે.

સિન્ધુ અને બ્રહ્મપુત્રા સાથે શોણભદ્રને નર નામ આપી પ્રાચીન ઋષિઓએ એની ખરાબર કદર કરી છે. ખનારસથી ગયા જતાં એ મહાકાંચ અને મહાનાદ નદનાં દર્શન થયેલાં. ગાડી મોટા પુલ પરથી જાય અને શોણભદ્રનો કેમ કયે ખૂટે નહિ એવો મહાપટ દેખાયા કરે. સાંકડી ખીણમાંથી પોતાનો વિકાસ અટક્યાની અધીરાઈથી દોડતાં દોડતાં એકદમ ત્રિશાળ ક્ષેત્ર મળવાથી ક્યાં જઈને ક્યાં ન જઈ એમ થઈ ગયેલું એના મોઢા પર સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. નાલ્યે મુલમસ્તિ, ચો વૈ મૂમા તત્તમુલમ્ એમ માનનારા મહર્ષિઓ શોણને કાંઈ આરો શોધતા કરતા હશે ત્યારે એમના મનમાં શા શા વિચારો આવ્યા હશે ? એ તેા વિશ્રામિત્ર જાણે અથવા ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર જાણે.

૨૫ ચંબલ

જે નદીમાં સ્નાનપાન કર્યું હોય તેમનું જ ઉપરથીન અહીં કરવાનો સંકલ્પ છે. છતાં એમાં એક અપવાદ કર્યા વગર રહેવાતું નથી. મધ્ય દેશની ચંબલ નદીનાં દર્શન કર્યાનું સ્મરણુ નથી, પણ પૌરાણિક કાલના ચર્મણવતી એ નામ સાથે એ સ્મરણુમાં કાયમની થઈ ગઈ છે. નદીનાં નામો એના કાંઠા પરનાં પશુ પક્ષી કે વનરૂપિ ઉપરથી પચ્ચાના દાખલાઓ છે. દશહવતી, સારસવતી, ગોમતી, કુશાવતી, શરાવતી, વાધમતી, હાથીમતી, સાબરમતી, ઈશાવતી, ઇત્યાદિ નામો તે તે નદીની પ્રજનનું સૂચન કરે છે. નદીના નામમાં જ એની સંસ્કૃતિ વ્યક્ત થાય છે. ત્યારે ચર્મણવતી એ નામ શું સૂચવે છે! એ નામ સાંભળતાં-વેંત દરેક ગૌએવકના શરીર ઉપર ડુવાંટાં બિલાં થયા વગર રહે નહિ.

પ્રાચીન રાજ્ય રતિદેવ અમર કીર્તિ મેળવી ગયો. મહાભારત જેવો વિરાટ ગ્રંથ રતિદેવની કીર્તિ ગાતાં ચાકતો જ નથી. એ રાજ્યએ આ નદીને કાંઠે અનેક યજ્ઞો કર્યાં. તેમાં જે પશુઓ મરાતાં તેના 'લોહીથી નદી હંમેશ લાલ રહેતી. એ પશુઓનાં ચામડાં સૂકવવા એ નદીને કાંઠે એટલાં બધાં પથરાયલાં રહેતાં કે એ નદીનું નામ જ ચર્મણવતી પડ્યું. મહાભારતમાં ઉત્સાહપૂર્વક એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. રતિદેવના યજ્ઞમાં એટલાં બધાં બ્રાહ્મણો ગણતરતા કે કોઈકે કોઈકે વાર રસોષ્યાઓને બૂહેવોને વિનવવું પડતું કે 'ભગવન્ આજે માંસ ઓછું રંધાયું છે, આજે કેવળ પચીસ હજાર પશુ જ મારેલાં છે. એટલે શાક કસુંબર વધારે લેશો.'

તે વખતનો હિંદુધર્મ અને આજનો હિંદુધર્મ એમાં કેટલું અંતર પડ્યું છે ! ગ્રીક લોકોના 'લોક્ટોમ' ને શીકા પાડે એવા મોટા મોટા યજ્ઞો કરી સ્વર્ગના દેવોને તેમ જ બૂહેવોને તૃપ્ત કરીશું એ તે વખતના ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. પાછળના ધાર્મિકોએ સવાલ ઉઠાવ્યો, 'જાડો તોડીને અને પશુઓને મારીને અને લોહીનો કાલ્પ બનાવીને જે પ્રાણીથી સ્વર્ગે જવાતું હોય તો નગ્ને જવાનો રસ્તો કયો ?' એ ચર્મણવતી નદીને કાંઠે કેટલીયે લડાઈઓ થઈ હશે. માણસે માણસનું લોહી વહેવડાવ્યું હશે પણ ચંબલનું નામ લેતાં રાજ્ય રતિદેવના જમાનાનું સ્મરણ થાય છે. આપણને જે આટલો ઉદ્વેગ થાય છે તો માતા લોકમાતા ચર્મણવતીને તે વખતે શું થતું હશે ?

વેદોની ધાત્રી

નદીના પ્રવાહમાં આ હાથી જેવડા પથરા આવી પડ્યા છે કે હાથી જેવડા પથરામાંથી નદીએ પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે એ કોણ કહી શકે ? દક્ષિણમાં વૈદિક સંસ્કૃતિનો વિજય સૂચવતું વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય આ નદીને કાંઠે જ ધડાયું. અને આ નદીને કાંઠે જ કાચા ધડાની માફક એ ભંગાયું. વિજયનગરના સામ્રાજ્યની કીર્તિ ત્રિખંડમાં ખેલાતી. ચીનનો સમ્રાટ, યગદાદનો બાદશાહ, અને વિજયનગરના મહારાજાધિરાજ, ત્રણનો વૈભવ સૌથી મોટા ગણાતો. તે વખતે શું તુંગભદ્રા આવી જ દેખાતી હશે અને આવી નહિ તો કેવી હશે ? નદી શું માણસની કૃતિ છે કે એના વૈભવમાં ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ હોય ?

જેમ મુળા અને મુઠા મળીને મુળામુઠા નદી થઈ છે, તેમ જ તુંગા અને ભદ્રા બન્નેના સંગમથી તુંગભદ્રા થઈ છે.

દ્વન્દ્વસામાસિકસ્ય ચ એ ન્યાયે આ એ નદીઓમાં ઉચ્ચનીચ
 લાપ જરાયે નહિ. બન્ને નામ સરખી રીતે સાથે વહે છે.
 આ નદીના પાણીની મીઠાશ અને કણદ્રુપના પ્રાચીન કાળથી
 વખણાયેલી છે. ગંગાનું સ્નાન અને તુંગાનું પાન માણસને
 મોક્ષને રસ્તે લઈ જાય છે એમ બધા નદીલક્ષીએ સ્વીકાર્યું
 છે. મોટરની મુસાફરી ન હોય તો તુંગભદ્રાને અનેક સ્થળે
 અનેક રીતે જોઈ હોત. તીર્થહરણા પાસે જે નદી જોઈ તે
 તુંગા દત્તી કે ભદ્રા એ પણ આજે કહી શકાય એમ નથી.
 તુંગભદ્રા એ મોટી સંસ્કૃતિની પ્રતિનિધિ છે. આજે પણ
 વેદપાઠીઓમાં તુંગભદ્રાને કાઠે વસતા બ્રાહ્મણોના ઉચ્ચાર
 આદર્શ અને પ્રમાણભૂત ગણાય છે. વેદોનું અધ્યયન
 ભણે સિંધુ અને ગંગાને કિનારે થયું હોય, એમણે રક્ષણ
 તો તુંગભદ્રાને કાઠે જ થયું છે.

જોગનો ઘોઘ

છેક નાનપણથી જ કારવારમાં હતો ત્યારે ગેરસપ્પા
 વિને માંભણું હતું. તે વખતે માંભણું કે, કાવેરી નદી
 પડાડ પરથી નીચે પડે છે અને તેનો એટલો બધો
 અવાજ થાય છે કે જે માધવ ઉપર જો ગાગરોની ઉતરડ
 રાખી હોય તો તે હવાના ઘગકારાથી પટી જાય. પછી એ
 ઘોઘનો અવાજ તો કેટલે સુધી પહોંચતો હશે? પાછળથી
 ત્યારે જુગોળ શીખ્યો ત્યારે મનમાં શંકા આવી કે, કાવેરી
 તો છેક ડુર્ગમાંથી ઉગમ પામી પૂર્વસમુદ્રને મળે છે. એ
 પશ્ચિમપાટના પડાડ પરથી નીચે પડી જ ન શકે. ત્યારે
 ગેરસપ્પામાં પડે છે તે નદી ખીણ. એને તો પશ્ચિમસમુદ્રને
 બનતી ઉતાવળે હોનાવર પામે જ મળવું હતું. એટલા
 માટે સવામો દોડસો માથોડાં જેટલી બિંચાઈથી એણે
 જૂમકો માણે છે. એ નદીનું નામ શું ?

૨૭

જ્નેગનો ઘોઘ

છે નાનપણુરી જ ગ્નારમા
 વિષ સાલબ્યુ હતુ તે વખતે સાલ
 પહાડ પરથી નીચે પડે છે અને
 અવાજ થાય છે કે બે માઈન ઉપર
 રાખી હોય તો તે હવાના ધમધમથી પૂ
 ઘોઘનો અવાજ તો કેટલે સુધી પડોચતો
 ત્યારે ભૂગોળ શીખ્યો ત્યારે મનમા શકા
 તો છે ડુર્ગમાથી ઉગમ પામી પૂર્વસમુ
 પશ્ચિમવાળા પહાડ પરથી નીચે પડી જ
 ગેરસખામા પડે છે તે નદી ખીજ એને તો
 બનતી ઉતાવળે હાનાવર પાસે જ મળવુ
 મારે સવામો દોહસો માથોડા જેટલી ઊંચા
 ભૂમકો માયો છ એ નીનુ નામ શુ ?

दुतगनो धाध - गेम्भरपा

वृत्तगता धारा - जेम्भारा

लेगना धाध - गेरमरुपा

લોકમાતા

કે લગ્નતામાં ગેરસપ્પા (એનું સાચું નામ : જોગ છે) ખી
હારમાં એસે એવો એકે ધોધ નથી.

કારકળ રાજકીય પરિપદ માટે દક્ષિણ કાનડામાં ગયો
હતો ત્યારે આશા બંધાઈ હતી કે અગુબા ધાટ ચટી
શિમોગા થઈને ગેરસપ્પા જોવા જઈશ. પણ તેમ ન
બની શક્યું. નિરાશામાં મેં માની લીધું કે, ચિત્રમંચિત :
આશા આખરે કાયમની વંચિત થઈ અને મારે ગેરસપ્પાનું
દર્શન તો ધ્યાનમાં જ કરવું રહ્યું.

૧૧ મનસા ચિન્તિતં કાર્ય દૈવેનાન્યથા નીયતે ।

પણ એટલું તો જાણી લીધું હતું કે જોગ મૈસુર
રાજ્યની સરહદ પર છે. ત્યાં જવાના બે રસ્તા છે. ઉપરનો
રસ્તો શિમોગા, સાગર, થઈને અને ખીજો મુખ તરફનો. એમાં
બંદર હોખાવરથી હોઠીમાંથી એસી જંગલમાં થઈ ગેરસપ્પાના
ગામડા સુધી જવાનું; અને ત્યાંથી ધાટ ચડવાના. બને રસ્તે
જઈ આવેલા લોકો કહે છે કે એક બાજુની શોભા ખીજો ન
મળે; એક દરતાં ખીજી ઊતરતી એમ તો ન જ કહેવાય. મારે
કષ્ટ કરવું જ પડે કે મેં જોગનાં અડધાં દર્શન કર્યાં છે.

ગૂજરાતમાં રેલસંકટ ચાલતું એ જ અરસામાં ગાંધીજી
પોતાના મંદવાડના દિવસો બેંગલોરમાં ગાળતા હતા. હું
એમને મળવા ગયો હતો. ત્યાંથી મૈસુર રાજ્યમાં ફરતા,
ગાંધીજી સાગર સુધી પહોંચ્યા હતા. શ્રી. ગંગાધરરાવ અને
રાજગોપાલાચારી સાથે હતા. સાગર ગયા પછી ગેરસપ્પા
જોવા ન જવું એ તો મારે માટે અશક્ય હતું. મોટરથી
એક જ કલાકનો રસ્તો. શિમોગામાં તુંગાને કિનારે ફરવા
ગયા હતા ત્યારે મેં ગાંધીજીને આગ્રહ કર્યો હતો કે, “આપ

ગેરસખા કેમ ન આવે? લોડ' કર્જન કેવળ ગેરસખા જોવા આ બાજુ ખાસ આવેલા. આ બાજુ આવવાનું ફરી ક્યારે થવાનું હતું?" ગાંધીજી જોડ્યા, "ભારાથી આટલોયે સ્વચ્છંદ ન કરી શકાય. તમે જરૂર જાઓ. તમે જોઈ આવશો તો વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળનો એકાદ પાઠ બાધ્યાવશો." મેં ફરી દલીલ કરી, "પણ આ દુનિયાનું એ એક અદ્ભુત દૃશ્ય છે. નાયગરુ કગતા જોગ છગણો ઉચો, ૯૬૦ ફૂટ ઉપર ચર્ધને પાણી પડે છે. આપે એક વાર એ જોવો જોઈએ."

"વરમાદનું પાણી આકાશમાંથી પડે છે. એ કેટલે જીએથી પડે છે!" મેં મનમાં કહ્યું, "સ્વિતધી: કિં પ્રમાવેત કિમાહીત મજેત કિમ."

હું જાણ્યો હતો કે સંગીતની પેઠે ગાંધીજીને સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનો શોખ ભાર છે. ફરવા જતાં સુર્યાસ્તની શોભા અથવા વાદળમાંથી ડોકિયું કરતી કોઈ અટૂલી તારાની શોભા તરફ એમણે મારું ધ્યાન કોઈ કાળે ખેંચ્યું નહોતું એમ નથી. પણ પ્રજ્ઞની મેવાર્યે ઉપડેલા ગાંધીજી સ્વચ્છંદ શી રીતે કરે? કુલશિષ્યરિણઃ ક્ષુદ્રા નૈત્તે ન ષા જલરાસયઃ ।

આ એક વાત આમ પતી ગઈ એટલે મેં બીજી વાત ગુજારી. "આપ નથી આવતા એટલે મહાદેવભાઈ પણ નથી આવતા. આપ એમને કહો તો જ એ આવે." "એની ઇચ્છા હોય તો મહાદેવ ભલે તમારી સાથે જાય. મારી ના નથી, પણ એ નહિ આવે, હું જ એનો ગેરસખા છું."

બાકીના અમે દુન્યવી આદર્શવાળા રહ્યા. ચર્મચક્ષુથી ચલાડ પરનો ઘોષ જોયા વગર અમને તૃપ્તિ યાય એમ ન હતું.

લોકમાતા

એટલે જમ્યા પ્રહેલાં જ સાગરથી અમે ઊપડયા અને મોટરની મદદથી જંગલ પસાર કરવા લાગ્યા. પહાડ કાતરીને રેલવેવાળા બ્યારે ભોંયરું કે બોગડું બનાવે છે ત્યારે આપણને ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે. પણ મુખર્ષની વસ્તી કરતાં પણ ગીચ એવાં સહ્યાદ્રિનાં જંગલોમાંથી રસ્તો તૈયાર કરવો એ એથીયે વધારે મુશ્કેલીનું કામ છે. અહીં તમારું ડાખનેમાઘટ (સુરંગ) નહિ ચાલે. થડ તોડયા પછી પણ એક એક જાડ ડાખોની જળમાંથી મુક્ત કરવું એ તો હિંદુમુસલમાનના ઝઘડા પતાવવા જેટલું અઘરું કામ છે. ખંડાળા ઘાટના ઊંડા ભોંયરામાં અધવચ ગયા પછી જે ભયાનક રમણીયતા માણસ અનુભવે છે તેવી જ રિયતિ આ જંગલોમાં અનુભવાય છે. આવાં જંગલોમાં શામે એવાં પ્રાણી તો હાથી, વાઘ, અને અજગર. આમાં માણસ એવો તો તુચ્છ પ્રાણી દેખાય છે કે, અહીં કયાંથી આવી રહ્યો છે એમ જ થાય.

ખેર, અમે જંગલ વટાવીને શરાવતીને કિનારે આવ્યા. આ તરફ એને ભારંગી પણ કહે છે. ભારંગી એટલે બારગગે. ગંગા નદી કરતાં બારગણું માહાત્મ્ય આ નદીનું છે એમ અહીંના લોકો માનતા હોય તો આપણે એમની જોડે કળિયો નહિ કરીએ. હરેક બાળકને પોતાની મા જ સર્વશ્રેષ્ઠ લાગે ને! વરસાદ ઝીણો ઝીણો પડતો હતો. અહીં ગગનભેદી મહાવૃક્ષો પણ હતાં, અને નાનાં મોટાં ઝાંખરાં પણ હતાં. અમર ધાસ પણ હતું, અને જમીન તેમ જ ઝાડોની ઘરડી છાંય પર ઊગતી લીલ પણ હતી. સામા કાંદા ઉપર નાનાંમોટાં ઝાડો નદીનું

પાણી કેટલું દંડું છે અથવા જાડું છે એ તપાસવા માટે પોતાના પાંદડાંવાળા હાથ પાણીમાં નાખતાં હતાં. અને ધુમ્મસનાં કેટલાંક વાદળાં આજમુ પોઠિયાની પેઠે આમતેમ રખડતાં હતાં.

નદી જોઈ કે સવારૂ લોકે છે, કે આ નદી ક્યાંથી આવી અને ક્યાં જાય છે. મને તો હંમેશા નદી ક્યાંથી આવી છે એ જ સવારૂ પ્રથમ લોકે છે. ઘણાને પણ એમ જ થતું હશે. એનું કારણ શું? નદી ક્યાં જાય છે એ તપાસવું સહેલું છે. નદીમાં પડતું મૂકવું એટલે એ અનાયામે આપણને સાથે લઈ જાય. હિંમત ન ચાલે તો એકાદ ઝાડનું થડ કોતરીને સાથે રાખો એટલે બસ. પણ ક્યાંથી આવે છે એ તપાસવા માટે પ્રતીપ ગતિએ જવું જોઈએ. એ તો ઋષિઓ જ કરી શકે. ભારંગી કે શરાવતીનાં પાણી પહાડમાંથી આવે છે કે વાદળામાંથી એવી શંકા ઉપજાવે એવું તે દિવસનું દૃશ્ય હતું.

હોડીમાં બેસી અમે સામે કાંઠે ગયા. કાંઠા પરની જમીનમાંથી કેટલાંયે બાળક ઝરણાં ફૂદી ફૂદીને નદીમાં પડતાં હતાં. તે પરથી અમે સહેજે અતુમાન બાંધી શક્યા કે આગત્રે દિવસે વરસાદ પડી નદીનું પાણી ખૂબ વધ્યું હતું. આજે તે લગભગ ૫ ફૂટ ઊંચું હતું. હોડી અમને નીચે ઉતારી બાકીના લોકોને લેવા પાછી ગઈ. શાંત પાણીમાં હોડી ડબ ડબ અવાજ કરતી જાય અને આવે એ દૃશ્ય કેટલું મજાનું! અને આપણાં પ્રિયજનોને હોડી ન્યારે પોતાના પેટમાં રથાન

લોકમાતા

આપી જાંડા પાણીના પૃષ્ઠ ઉપરથી ખેંચીને લઈ આવે છે ત્યારે ચિંતાનું કશું કારણ ન હોવા છતાં મનને ખીક લાગ્યા વગર રહેતી નથી. રાજગોપાલાચાર્ય પોતાના દીકરા અને દીકરીને સાથે લઈ હોટીમાં ખેસાડવા જતા હતા ત્યારે મેં એમ કહ્યું હતું કે, એક કુંદુંખના બધા જ લોકો એકસામટા એક હોટીમાં ખેસે એ ખરાખર નથી એમ પૂર્વજ્ઞેએ કહ્યું છે. કાંતો પિતા અમારી સાથે આવે અથવા તેા પુત્ર, ખતે નહિ. સાથીએ એ રિવાજની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. કોઈને એમાં પ્રતિષ્ઠાની ખૂ આવી, કોઈને ખીજું કાંઈ સૂઝ્યું. સર્વનાશનો સાંભવ ટાળવા માટે એ નિયમ છે એટલુંયે કોઈના ધ્યાનમાં ન આવ્યું. મારે એ અર્થ સ્પષ્ટ કરીને વાતાવરણુ વિષણુ કરવું નહોતું. એટલે પૂર્વજ્ઞેની નિંદા સાંભળતો સાંભળતો હું પેલી પાર પહોંચ્યો. હોટી "મગ્ધાર" પહોંચી ત્યારે મત્રે બોલી આચમન કરવું હું ભૂલ્યો નહિ. નદીના દર્શન સાથે સ્નાન, પાન, અને દાનનો વિધિ થવો જ જોઈએ. તેા જ નદીનો સાક્ષાત્કાર કયો કહેવાય.

ખીજી દુકડી આવી પહોંચી અને અમે જમણી ખાજૂને રસ્તે ચાલ્યા. નદીનો એ ડાબો કાંઠો હતો. રસ્તા પરનાં મોટાં મોટાં ઝડો મસીદના થાંભલા જેવાં સીધાં જાંચાં જતાં જોઈને અમને આનંદ થયો. અમારી ટોળી એટલી મોટી હતી કે, એ નિર્જન અરણ્યમાં જોતજોતામાં અમારો વાર્તાવિનોદ અને અમારું અદ્ભુત ચારેકાર ફેલાયું. પણ કેટલી વાર?

અમે કંઈક દૂર ગયા અને નદીએ પોતાનો ગંબીર
ધ્વનિ શરૂ કર્યો. એ અવાજને શાની હિપમા અપાય!
એટલો ગંબીર અવાજ મીલે સાંભળ્યો હોય તો નુ!
મેધગર્જના બીપણ હોય છે ખરી; અને તે આખું
આકાશ વ્યાપે છે એ પણ ખરું. પણ તે સતત
નથી હોતી. અહીં તો તમે સાંભળી સાંભળીને યાકો
તોય અવાજ તો થોભે જ નહિ. અહીં શું વાદળો તૂટે
છે, તોપો ફૂટે છે, પહાડના મોટા મોટા પથરાઓની
ધાણી ફૂટે છે, કે નદી પોતાનું ધ્યાનમૌન છોડી
મહારુદ્રનો સ્તવરાજ બોલે છે?

હવે કેવું દરય આવશે, હવે કેવું દરય આવશે
એવા કૃત્સલથી અમે આંખો ફાટીને ચારે કોર જોતા
જોતા મુસાફરખાતા સુધી પહોંચ્યા. ત્યાંથી ધોધનું
દર્શન સૌથી સરસ થાય છે ત્યાં જ મૃદુસુર સભ્ય
તરફથી એ અતિથિયાળા બાંધેલી છે. અમે નિરીક્ષણના
ઓટલા પર જઈ પહોંચ્યા. પણ શું? સર્વવ્યાપી
ધુમ્મસ વગર કાંઈ જ દેખાય નહિ. અને ધોધ તો
ગંબીર અવાજે આખી ખીણને ગજવતો જ જાય. ખરે
ખરે પણ સૂરજનું દર્શન ન થાય. ત્યાં જુઓ
ત્યાં ધુમ્મસ, ધુમ્મસ ને ધુમ્મસ. ધુમ્મસના જોડેજોડ
જાણે કુરુક્ષેત્રનું મહાયુદ્ધ મચાવે છે અને જોગ પોતાના
તાલનો એને જોગ આપે છે. આટલી આશાએ આવ્યા
પછી આવે તમોશો અમને કોઈ કાળે મળ્યો ન હતો.
મિનિટો જતી જાય અને અમારી નિરાશા સાથે
ધુમ્મસ પણ વધતું જ જાય. આખરે અમે મૌન તોડી

લોકમાતા

માહેમાહે વાતો કરવા લાગ્યા. વાતો માટે કાંઈ ખામ !
વિષય નહોતો પણ નિરાશાનું પોવાણું ભરી કોંઈવા
માટે કાંઈક લેઈવું હતું એટલું જ.

ધરદેવ કાંઈયે છે કે વરણદેવ રિસાયો છે એનો
હું વિચાર કરતો હતો એટલામા વાયુદેવે મદદ કરી
અને એક ક્ષણને માટે—ફક્ત એક જ ક્ષણને માટે—
ધુમ્મમનો એ જ્વડો પડ્યો દૂર થયો અને બિંદગી
આપી જેને માટે તલસતો હતો તે અહ્ભુત દૃશ્ય
નજરે પડ્યું. મહાદેવના માથા પર ગંગા અવતરે તેમ
એ મોટો ઘોધ, નીચેની કરાડમાંથી બહાર નીકળી
આવેલા કાંઈ જેવા પથરા પર પડી, પાણીનો ચોટ
બનાવી, બધી દિશાએ મેર છોડે છે.

ના. એ દૃશ્યનું વર્ણન થાય જ નહિ. આશ્ચર્ય-
મગ્ન થઈ હું બોલી બિઠપો:

નમઃ પુરસ્તાદય પૃથ્વસ્તે

નમોઽસ્તુ તે સર્વેત એવ સર્વે ।

અનન્તવીર્યામિત્વિનમસ્તુ

✓ સર્વે સમાપ્નોષિ ત્વતોઽસિ સર્વે ॥

તરત જ મામે કાંઈ જેવા પથરા માથા પરથી
ઘોધની જટા ખંખેરતો બેસ્યો:

સુદુર્દર્શમિયં રુપ દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનવાહુક્ષિણઃ ॥

ધુમ્મમનો પડ્યો ફરી પહેલાંની જેમ જુઓ અને
અમે જોયું તે સ્વપ્નું હતું કે માથા હતી કે મતિનો
બમ હતો એવી અમારી ગિથિતિ થઈ ગઈ. આવડી

હતાં. પણ વધારેમાં વધારે પાણી રાગને જ મળે. છાતી કુલાવતો કુલાવતો જ્યારે એ સીધા સોમરો નીચે પડે છે ત્યારે કુદરતની શક્તિ કેટલી અમાપ છે એનો ખ્યાલ આવે છે. રાગ ધોધનો વિસ્તાર પણ કાંઈ નાનો નથી. અને એની અને બાજુઓ ઉપર મોટાં મોટાં મોટાં મોટાં કોટલાયે હારો લટકતા દોડે છે. સાચે જ એ ધોધ રાગ નામને લાયક છે.

એની પડખેના ધોધનું દર્શન મને સૌથી પહેલ-વહેલુ થયું હતું. અને મેં તરત એનું નામ રૂદ્ર પાડ્યું. એનો બીજા અવાજ અને એની જટા જોયા પછી બીજું નામ સૂઝે જ નહિ.

છેક જમણી બાજુ એક નાનકડો ધોધ છે. એની કુદ બહુ જ પાતળી છે. એટલે એનું નામ મેં પાર્વતી પાડ્યું. ધરાર્ધ ધરાર્ધને જોયા પછી અમારી વાતો ફરીથી ચાલી. પોતે જે કાંઈ જોયું હોય તે બીજાને અતાવવાની હોશ ન હોય તો તે માણસ, માણસ નથી. માણસ સંચારશીલ છે, સંવાદશીલ છે, પોતે જે અનુભવ્યું, તે જ બીજાઓ પણ અનુભવે છે—અનુભવી શકે છે—એવી ખાતરી ક્યાં વગર એને પરમ સતોષ નથી થતો. રાગજીએ ધ્યાન ખેંચ્યું, “આ નીચે તો જીઓ! આ ઠંડી વરાળના ગોટે ગોટા કેવા ઉપર ફૂદી આવે છે?” દેવદાસ કહે, ‘એ પેલા પક્ષીઓ જીઓ! કેવાં નિર્ભય થઈને બેઠે છે?’ મણિ બહેને એવું જ કાંઈક ઉમેર્યું અને લક્ષ્મીએ પોતાના અણ્ણાને તામિલ ભાષામાં એવું જ કંઈક સમજાવી પોતાનો

આનંદ વ્યક્ત કર્યો. અમારી સાથે એક ભાઈ હતા તે રસ્તામાં વગર કારણે ચિડાયા હતા. અમે ન્યારે આ સ્વર્ગીય દરશના આનંદમાં ગાંડાતૂર થયા હતા ત્યારે પેલા ભાઈને પોતાનું માત્રી લીધેલું અપમાન જ વાગોળવું હતું. અંદરશંકરે એની એ સ્થિતિ તરફ માટું ધ્યાન જેમ્યું. હું મનમાં બોલ્યો:

વદ્મં નૈવ યદા કરીરવિટપે દોષો વસંતસ્ય કિમ્ ।

✓ નોલ્લકોપ્યવલોકતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય કિં દુષ્ણમ્ ॥

આ જગતમાં નિરાશા, ભૂખમરો, અપ્રતિષ્ઠા, કે વિયોગ એ માયાં દુઃખો નથી. પણ અહંકર એ જ મોટામાં મોટું દુષ્ણ છે. અહંકારની વિકૃતિ મોટા ધન્વંતરી, પણ દૂર ન કરી શકે.

પેલા ભાઈની અનેક જાતની મૂંઝવણો અને વિકૃતિઓ હું જાણતો હતો. તેથી ગેરસમ્પાના જોગ આગળ પણ એને ચાર ક્ષણ આપ્યા વગર મારાથી રહેવાયું નહિ. મેં એને ગેરસમ્પાની થોડીક માહિતી આપી અને એને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયાત્ન કર્યો.

રાજા જોગ પાછળની બખોલમાં અસંખ્ય પક્ષીઓ રહે છે, અને દૂર દૂરના ખેતરોમાંથી વીણી લાવેલા "ઉચ્છિષ્ટ" દાણા સંઘરે છે. એ સંગ્રહ એટલો મોટો હોય છે કે સરકાગ તરફથી એની હગથ થાય છે, એમ એક વાર કોકની પામેથી સાંભળેલું. મધમાખોનું મધ લૂંટનાર માનવીપ્રાણી પક્ષીઓનો સંગ્રહ પણ લૂંટ એમાં નવાઈ શી? જે સંગ્રહ કરે તે લૂંટાય એવી સૃષ્ટિની જ વ્યવસ્થા દેખાય છે: પરિપ્રહો મયાયૈવ ।

કરી પડળ ફેલાયું અને મને અંતર્મુખ થઈ વિચારમાં ડૂબી જવાની તક મળી. આવા લબ્ધ દેખાવોનું રહસ્ય શું ? ભૂગોળવેત્તાઓ અને ભૂરતરશાસ્ત્રીઓ ઝટ કહી દેશે કે અહીંનો પહાડ નિસ્ ક્રાટિના પથરાના પડનો બનેલો છે. ખીણમાર્ગો એક કરાડ તૂટી હશે તેથી આસપાસની માટી ધોવાઈ ગઈ. એક વાર ધોધ શરૂ થયો એટલે નીચલી જમીનને વધુ ને વધુ ઊંડી ખોદતો જળ અને જ્યાંથી ધોધ શરૂ થાય છે તે ખૂણાને ધસતો જાય. ઉપરનું એ કપાળ જે સખત પથરાનું હોય તો ઊંચાઈ હજારો વર્ષ સુધી ટકે. ધોધથી સમુદ્ર બહુ દૂર નહિ હોવાથી નદીનો આગળનો ભાગ સાફ થઈ ગયો છે અને ધોધની ઊંચાઈ કાયમની રહે છે. આ તો ધોધનું જડ રહસ્ય થયું. કોઈ આધુનિક યાંત્રિકને પૂછો તો તે કહેશે એકલા ગેરસંધાના ધોધમાં એટલું પ્રચંડ સામર્થ્ય છે કે મ્હંસુર અને બંને કાનડા જીવંતને જોઈએ એટલી શક્તિ એ પૂરી પાડી શકે. પછી તમે એમાંથી વીજળી લો, કારખાનાં ચલાવો, દરેક શહેરને અને ગામડાને પ્રકાશિત કરો, અને તમારા મુલકના કે ખીજા મુલકના ગમે તેટલા માણસોને મજૂરી વગરના બનાવી લૂખે મારો.

જે કંઈ કુદરત પાસેથી લાભ મળે તે પૃથ્વીનાં ઇંધાં જ બાળકો અંદર અંદર સમજીને વહેંચી લઈએ અને જીવનયાત્રાનો ખોળે હળવો કરીએ, એવી બુદ્ધિ માણસને સૂઝે ત્યારની વાત જુદી છે. પણ આજે II માણસના હાથમાં કોઈ પણ જાતની શક્તિ આવી

ગર્ભ કે તરત જ એ બીજા માથુસો ઉપર સરસાઈ બોગવવાને જ મથે છે. પત્ની એ સરસાઈ મારીને મળતી હોય, ગુલોમ બનાવીને મળતી હોય કે અર્ધપટે રાખીને મળતી હોય.

મ્હૈમુર રાજ્ય મુધરેલું છે. મોટા મોટા એંછ-નિયરોએ અહીંની સમૃદ્ધિ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આખો દુનિયાને ચંદનનું તેજ મ્હૈમુર રાજ્ય જ પૂરું પાડે છે એમ કહીએ તો એમાં ઝાઝી અતિશયોક્તિ નથી. હિંદુસ્તાનની મોટામાં મોટી મેનાની ખાણો મ્હૈમુરમાં જ છે. ભદ્રાવતીના લોખંડના કારખાનાની કૃતિ વધતી જ જાય છે. અને કૃષ્ણસાગર તળાવ તો માનવી પરાક્રમનો એક સુંદર નમૂનો છે. એ મ્હૈમુર રાજ્યને ગેરમખાનો ઘોષ વટાવી ખાવાની શુદ્ધિ નથી સૂઝી એમ તો ન જ બને. પણ હજી એ અમલમા નથી આવી, એટલું જ. આટલી શક્તિનો ઉપયોગ શો કરવો એ સૂઝતું નથી, કે સરહદનો ઝઘડો આવે આવે છે, કે ત્રીજું જ કારણ છે તે હું જૂલી ગયો છું. પણ એટલું ખરું કે ગેરમખાની શોભા હજી એટલી ને એટલી જ ઉદાત્ત રહી છે. ભગિની નિવેદિતાએ કરેલી પ્રખ્યાત વૃક્ષનાનું અહીં સ્મરણ થાય છે. કોઈ પણ સ્થાનની રમણીયતા હિંદુવાસીને આકર્ષે કે તરત એણે એનું ધાર્મિક રૂપાંતર કર્યું જ છે. હિંદુનું હૃદય કોઈ અદ્ભુત, રમણીય કે ભવ્ય દશ્ય જુએ કે તરત એને થાય છે કે આ તો ગાય વાહરડાને બોલાવે તેમ પરમાત્મા જીવાત્માને બોલાવે છે. નાયગરાનો ઘોષ બને

હિંદુસ્તાનમાં ગંગામૈયાના પ્રવાહમાં હોત તે અહીંની જનતાએ એનું કેવું વાતાવરણ કરી મૂક્યું હોત! આમોદપ્રમોદ અને ઉજળાણીની ટોળાઓને બદલે અને રેલવેના મુસાફરોને બદલે ધોધની પૂજા કરવા માટે વાર્ષિક અથવા માસિક યાત્રાળુઓના, ટોળેટોળાં ભેગાં થાત. ભોગવિલાસનાં બધાં સાધન પૂરાં પાડનાર હોટેલોને બદલે ધોધને કાંઠે અથવા ધોધની વચ્ચેવચ્ચ પણ ઊભરાતા દૈયાની ભક્તિ ઠાલવવા માટે મોટાં મોટાં મંદિરો હોત. સૃષ્ટિનો વૈભવ જોઈ ભપકાદાર અમન-ચમન અને મોજમજને બદલે લોકોએ અહીં તપ કર્યું હોત. અને આવડી પ્રચંડ શક્તિને માણસના કાયદા માટે અને સુખસગવડ માટે બંદીવાન કરવાનું સૂઝવાને બદલે કુદરત સાથેનું એકેચ અનુભવતી મસ્તીમાં લેરવગ્નપ આઈ પાણીના પ્રવાહમાં પોતાનો જીવનપ્રવાહ બેળવી દેવાનું જ સૂઝત. સ્વભાવલિન્નતામાં કંઈ બાકી રહે છે!

પણ શું કુદરતની ભવ્યતા જોઈ એમાં પોતાનો દેહ છોડી દેવો એમાં આધ્યાત્મિકતા છે? દેહનાં બંધનો તૂટી જાય, ગમે તે ભોગે જીવીશ જ એ જાતની પામર જીવનારા માણસ છોડી દે, એમાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિ છે એ વિશે શંકા નથી. પણ એ સ્થાયી વૃત્તિ હોવી જોઈએ. ક્ષણિક ઉન્માદનો કાંઈ જ અર્થ નથી. ફના યવાની ધરણ એ દરેક માણસમાં કાક વખતે આવે જ છે. ધરકની એ એક વિકૃતિ છે. એમાં અમુક આધ્યાત્મિક તત્ત્વોની ઝાંખી જોઈ એના પર દિદા થવું

એ મનુષ્યજીવનની મહત્તાને શોભવું નથી. જુદા જુદા લગવાને પોતાની અચૂક નજરે એને વિલવવૃષ્ટાનું નામ આપી ધિછારી કાઢી છે. વિલવ એટલે નાશ. લગવાન મનુષ્યે પણ એ જ વસ્તુ સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહી છે,

નામિનન્દેત મરણમ્ નામિનન્દેત જીવિતમ્ ॥

ગેરસંપાના ભોગ જેવા રોમહર્ષણુ દૃશ્ય આગળ યત્રોનો, શક્તિનાં હોસંપાવરનો, વીજળીનાં પ્રકાશનો અને કારખાનાંઓનો વિચાર કરવો એ આત્માને ભૂલી જઈ બાહ્ય વૈલવનું ધ્યાન કરવા બરાબર છે, એ વિષે શંકા નથી. પણ આસપાસનો મુલક દુષ્ટાળથી પીડાતો હોય, લોકો અનેક રોગના ભોગ થઈ પડતા હોય અને પ્રભુનું એ દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય આ ધોધનાં પાણી ખીજી રીતે વાપરવાથી જ થતો હોય તો તે વખતે આપણે કેવો આગ્રહ હોય! સૃષ્ટિસૌંદર્યના રસિયા એવા આપણા ચિત્તના આહ્વાદક સાધનને—ધોધને—એમ ને એમ રાખીએ કે આપણરત એવા આપણા લાઈ ઓને દુઃખમુક્ત કરવા માટે એનો ભોગ આપીએ? અનાજ પૂરતું મળતું ન હોય એવે દેદાણે અનાજની ખેતી છોડીને ગુલાબની ખેતી કરીએ તો તેથી આપણે હૃદયવિકાસ થશે ખરો? ગુલાબમાં કાવ્ય છે, અનાજમાં કારણ્ય છે. જેમાંથી કયું પસંદ કરીએ? ઇંગ્લંડના પ્રાચીન રાજાએ અનેક ગામડાંઓ ઉજ્જડ કરી મૃગયા માટે એનું મહાન ઉપવન તૈયાર કર્યું. એ મરદાની રમતનો રમિયો હતો એ વિષે શંકા નથી. પણ એને પ્રજાસેવક ગણાય કે નહિ એ સવાલ છે. કળા સામે

સેવાનો સવાલ આવીને ઊભો રહે, કાવ્ય કે કારણ્ય
 કંઈ વૃત્તિ પોષવી એ નક્કી કરવાનું હોય, ત્યારે નિર્ણય
 કંઈ કસોટી પર કરીને આપવો ? રામ બળતું હોય
 અને નીરો ફીડલ વગાડવા એસે અને મિથિલા બળતી
 હોય તે જનક રાજ આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરતા હોય
 એમાં ફરક છે. પ્રજાસેવામાં જોટલું થઈ શકે તેટલું
 કર્યા પછી નાહકની ચિંતામાં દૈયુ બાળવા કરતાં હૈયામાં
 અંતર્યામીનું સ્મરણ દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન આર્યવૃત્તિને
 સૂચવે છે. મુઢીભર લોકોના વિશ્વાસ કે ઐશ્વર્ય માટે
 કુદરતની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો
 નાશ કરવો એ અધર્મ છે. પણ આર્તિનાશનથી થતો
 હૃદયવિકાસ છોટી પ્રકૃતિના વિભૂતિદર્શનમાંથી તે શોધવાની
 ઇચ્છા રાખવી એ ઇષ્ટ છે કે. કેમ એ વિચારવા
 જેવું છે.

પેલા રિસાએલા ભાઈ પોતાના કંપ્નેલા અપમાનની
 બળતરામાં સામેના દરવને બૂલી ગયા હતા, અને હું
 મારા તાસ્તિક કંપનાવિહારમાં અન્ય નજરે સામે જોતો
હતો. અને અભાગિયા હતા, કેમકે કંપના કે બળતરા
 અલાવવાને પાછળથી ગમે તેટલો વખત મળત પણ ધુમ્મસનું
 પડળ ફરી ઘેરાયુ; હવે કંઈ ધોષ ફરી દેખાવાનો હતો ?

રામજીએ કહ્યું, 'ઉનાળામાં ત્યારે ધોષ પડે છે
 ત્યારે પાણીના તુષાર ઉપર જાતજાતનાં ઇંદ્રધનુષ દેખાય-
 છે. તે વખતની શોભા સાવ જુદી જ હોય છે.' અને
 ચાંદની રાત્રિમાં પણ કંઈ ધનુષ્ય નથી નીકળતાં એમ
 નથી. મહૈશ્વરનો સર્વસંગ્રહ (ગેઝેટિયર) લખે છે કે,

વાસના મોટા મોટા ભારા સળગાવી ઘોધમા છોડી દેવાથી અંધારી રાત્રીએ આખી ખીણ સળગી ગઈ હોય એમ દેખાય છે. કેટલાક લોકોએ રાત્રે આતશ-ખાજનાં અનેક ખાણ છોડીને પણ અહીં અદ્ભુત આનંદ મેળવ્યો છે. ઉત્પાતિયો માનવી શું શું ન કરે? મને તો એવું કશું ન ગમે. કુદરત જે ખોરાક પીરસે તેની સ્વાભાવિક રુચિ અનુભવવામાં જ સારી રસિકતા છે. માનવી મસાલા ઉમેરવાથી સ્વાદ અને પાચનશક્તિ બંને બગડી જાય છે.

હવે અમે બંગલાની અંદર પહોંચ્યા. સાથે ખાવાનું આપ્યું હતું તે ઉદરસ્થ કર્યું. અહીંનું પાણી તો પિવાય નહિ, તરત મલેરિયા તાવ લાગુ પડે. ઘણા-ખરાઓએ તો ગરમ ગરમ કોફી પીને જ તરસ છિપાવી. મેં તો તે દિવસે ચાતકની પેઠે વરસાદના થોડાંક ટીપાં મેળવીને જ સતોષ માન્યો.

ઘોધનું ફરી એક વાર દર્શન કરી અમે પાછા ફર્યા. હવે મને સ્મરણ થયું કે ઘોધ ત્રણ નથી પણ ચાર છે. ડાખી બાજુનો પહોલો મોટો ઘોધ તે રાજા. એની પડખે જમણી બાજુથી આક્રોષ કરતો એને આવીને મળનાર રોઅરર (Roarer) તે મારો રુદ્ર. માથા પર કુવારાની ઘોળી જટા ફૂલેલી બતાવનાર રોકેટ. તેને હવે વીરભદ્ર કહ્યા વગર છૂટકો નહોતો. અને છેલ્લે આવતા નાના ઘોધનું તન્વંગી પાર્વતી એ જ નામ મેં કાયમ કર્યું. અંગ્રેજોએ રુદ્રને Roarer નામ આપ્યું છે, વીરભદ્રને Rocket, અને પાર્વતીનું નામ Lady પાડ્યું છે.

લોકમાતા

હવે અમે પાછા ચાલ્યા. પગે જૂજો બાઝવાની ખીક હતી. અહીંના લોકોએ અમને બધાને ચેતવણી તો આપી જ હતી કે ચેતીને ચાલતો. જૂજો ચોટશે તો ખબરે ન પડે અને લોહી ચુસારો. મેં કશું, તેની ચિંતા નહિ કરતા. અંગ્રેજોને ઓળખતા થયા છીએ તો જૂજોથી નહિ ચેતીએ? છતાં લગભગ એકેએકના પગે એકેક જૂજો તો ચોટી જ ગઈ. મારા શરીરમાં લોહીનું ઝાઝું આકર્ષણ નહિ હોવાથી કે મારું લોહી કડવું હોવાથી કે કાકદિયી હું જોઈ જોઈને ચાલતો હતો તેથી, કાણ જાણે હું તો બચી ગયો હતો. અમે ચોડાકે આગળ ચાલ્યા પણ મહિબુદ્દીનથી રહેવાયું નહિં. 'જરા રહો. ફરી એક વાર બની શકે તો ઘોઘનાં દર્શન કરી આવું.' 'પણ હુમ્મસ બિધડે જ નહિ તો?' 'ન બિધડે તો કંઈ નહિ, પાછા આવીશું. પણ એક વાર જોવા તો દો.'

પાછા આવતાં રસ્તાને એક ફાંટો ફાંટો હતો એ રસ્તે જઈને કેટલાકોએ પાર્વતીનું નજીકથી દર્શન કર્યું અને ત્યાં જમીન લપસણી હોવાથી પાર્વતીને વદિમાતરમ્ કહી સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત પણ કર્યો.

જતાં જે રસ્તે અગામ અને અનનુશૂત દર્શાવું કાવ્ય અનુભવ્યું હતું તે જ રસ્તે પાછા વળતાં સંસ્મરણોનું સ્મૃતિકાવ્ય અમે અનુભવવા શક્યા. જોકે એ ને એ જ દર્શ્યો બિલદી દિશાથી જોવામા નવીનતા ઓછી ન હતી. જે ઝાંડો વિષે, 'જતાં અમે વાતો કરી હતી એ જ ઝાંડો પાછાં આવતાં ધ્યાન ખેંચે જ

એટલે એ ઝોળખીતા ભાઈએને 'કેમ છો' કરીને પૂછ્યા વગર તો આગળ શી રીતે જવાય? અને ઝાડ ઝાડ વચ્ચે એમનો પુલ બાંધનાર વેલાઓ? એમની નમ્રતાને નમન કર્યા વગર આગળ જવાય જ કેમ? અમે ધીમે ધીમે નદીના કાંઠા સુધી આવી પહોંચ્યા. હવે એ ને એ જ શાંત પ્રવાહ ઉપર થઈને પાછા જવું હતું. ધૂમસનાં વાદળાં વિખેરાયાં હતાં. નદીના શાંત પાણી ધીમે ધીમે ઘોષ તરફ જતાં જોઈ મારા મનમાં બલિદાન માટે જતા ઘેટાના ઝુંડવું ચિત્ર ખડું થયું. મેં એ પાણીને કહ્યું કે, 'આવડું મોટું અધઃપતન તમારા ભાગ્યમા લખાયેલું છે એનો ખ્યાલ સરખો તમને નથી, તેથી જ આટલા સ્વસ્થ ચિત્તે તમે આગળ વધો છો. અથવા નહિ હું જ બૂલું છું. તમે શ્રવન-ધર્મી છો તમને મરણનો ભો શો!

પ્રાયઃ કન્દુકપાતેન પતત્યાર્યઃ પતન્નપિ ।

જોટલી જિંચાઈથી પડશે તેટલાં જ જિંચાં, જીછળશે. તમારી દયા ખાનાર હું કોણ? પવિત્ર પાણીનો સ્પર્શ કરવા મેં મારો હાથ લંબાવ્યો ત્યાં પાણી ખળખળ હસીને બોલ્યાં, 'નહિ કલ્યાણકૃત્ કલિત્ત્વ ડુર્ગતિં તાત્ત ગચ્છતિ'. હોડી આ કાંઠે આવી ગઈ અને એમને સૂઝ્યું કે મોટર આ બાણુ જરા નીચે દોડાવીએ તો એ જ ધોધની ફરી જમણી જાત્રા પથ્ય થશે. અમે જઈ આવ્યા એ બાણુને મ્દેસુર-બાણુ કહે છે અને જમણી બાણુએ જવા ઊપડ્યા એ મુંબઈ-બાણુ તરીકે ઝોળખાય છે. કેમકે, જોગ બે રાજ્યની સરહદ ઉપર છે.

લોકમાતા

અહીં તો અમે સાવ નજીક આવી ગયા. મોટાં
 મોટા ખડક વચ્ચે થઈને હું દોડવા લાગ્યો. બે
વરસના માદાં તરીકે મારી ખ્યાતિ ફીકફીક ફેલાયેલી
હતી. એટલે મને દોડતો નોંધ રાજાજીને આશ્ચર્ય

ચલું. કોકે કહ્યું 'એ તો મહારાષ્ટ્રના માવળા છે
 અને હિમાલયના યાત્રી પણ ખરા જ. માછલાને પાણી
 તેમ આ મરાઠાઓને કુંગર.' મારે ક્યા આ વચનો
 સાંભળવા થોભવું હતું? હું તો દોડતો દોડતો રાજા
 ધોધને પડખે પેલી પ્રખ્યાત કરાડ છે ત્યાં જઈ
 પહોંચ્યો, અને તેના પર સાષ્ટાંગ આડો થઈ નીચે
 પાતાળમાં નેવા લાગ્યો. અહીં ઊભા ઊભા નીચે
 નેવાય જ નહિ. ચક્કર આવીને માણસ પડી જ નવ.
 કાનમાં ચારે ધોધના અવાજ એટલા ભરાઈ ગયા હતા
 કે ખીણું કંઈ સાંભળવા નેટલી એમાં જગ્યા જ રહી
 નહોતી. જેમ ધોધના પાણી ઉપરથી નીચે ખીણમાં
 પડી ફરી ઊંચે ઊછળતાં હતાં તેમ કાનમાંથી અવાજ
 પણ પાછા ઊછળતા હોવા નોંધ્યો. મારું પ્રથમ ધ્યાન
 એંચું રાજાના ગંડસ્થળ પરથી લટકતા મોતીના હારે
 અને જળપ્રલયમાંથી લોકોને બચાવવા જેમ વીર તારાઓ
 ભૂસકો મારે તેમ આ ધોધમાં યુક્તિથી ઘૂસી જનાર
 પક્ષીઓએ.' શું આ પક્ષીઓને આ ધોધની બીપણુ
 ભવ્યતાનો ખ્યાલ જ નથી આવતો કે ઈશ્વરે એમના
 હૈયામાં એટલી હિંમત ઘેરી છે? મને લાગે છે કે
 આગંતુક પક્ષીઓ તો આટલી હિંમત નહિ કરે. આ
 ભોગવાસીઓ! અહીં જ જ-મેલાં, ધોધના પડળની

ચુરકિતતામાં જીજ્ઞૈષાં. સિંહનાં જગ્યાં સિંહલુથી ન
 હરે. સાગરનાં માછલાં મોજાંઓમાં ચાલે. તેવી જ
 રીતે આ જોગપુત્રો જોગ સાથે રમતા હશે.

રાજઘોષ મ્હંસુર-બાણુએ દૂરથી જોધો હતો ત્યારે
 એની અસર લુદી થતી હતી. અહીં તો જાણે હાથીના
 ગંડરથળ ઉપર જ સૂતા હોઈએ એટલા નજીક અને
 હતા. ઉપરનાં પાણી ઘોષ તરફ એવાં તેં ખેંચાતાં,
 હતાં કે જાણે કોઈ મહાપ્રજ્જ જાણેઅજાણે, મને-
 કમને મહાન ક્રાંતિ તરફ ધસતી હોય! મહાપ્રજ્જ ત્યારે
 સામાજિક અને રાજકીય સુધારાઓના વેગમાં તણામ
 છે ત્યારે આગળ શું આવવાતું છે એનો એને ખ્યાલ
 નથી હોતો. અને ખ્યાલ હોય તોય, 'આપણી બાબતમાં
 એ સાચું નહિ હરે, આપણે જોમ તેમ જમી જઈશું,'
 એવી આંધળી આશા રાખે છે. દરમ્યાન સુધારાનો
 કેટલું વધતો જ જાય છે. અતે જહાસ લોકો
 સંચમ સૂચવે છે. ત્યારે મોડરેટ લોકો આંધળા થઈ
 બેજવાબદાર લોકો જોડે લગી જાય છે અને પછી
 ધરૂંછે તોય પાછા ફરી શકતા નથી. અથવા પોતે
 પાછા ફરે તોય શું? ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું બાણુ કોઈ
 કાળે પાછું ખેંચાયું છે? જે અટકા ન હોય તે
 ક્રાંતિ શાની?

ઘોષનાં પાણી નીચે ક્યાં પહોંચે છે એ જોધું
 કે જાણુધું અશક્ય હતું. કેમકે જીજ્ઞૈષતા પાણીનાં
 મોટાં મોટાં વાદળાં ઘોષના પગને વીંટળાઈ વળ્યાં
 હતાં. શું એ પાણીનો ગાંઠો ઉત્સવ! જાણે મહાદેવ

લોકમાતા

સંદારકારી તાડવ નૃત્ય જ નાચી રહ્યા છે અને સામેનો રુદ્ર એને નાલ દે છે. પશુ રૌમાંચકારી ગોળાનો પરમ ઉત્કર્ષ તે પેલો વીરભદ્ર જ બતાવે છે. તમને લાગે જ નહિ કે અહીં પાણી પડે છે, પાણી જીડે છે. મોટી મોટી તોપમાંથી ગોળાને જોરે કોરા લોટના પુવારા જીડતા હોય એવો એ દેખાવ હતો. એ દેખાવનું વર્ણન શબ્દમા આવી જ ન શકે. કેમકે શબ્દો શાંતિ અને વ્યવસ્થા વચ્ચે જીછરેલા છે.

અંમે પડયાં પડયાં અહીંથી આ દશ્ય ધરાઈને તેયું. અથવા સાચું કહીએ તો ગમે તેટલા પડયા ધાઈએ તોય ધગવું અશક્ય છે એની ખાતરી થાય ખાં સુધી જોયું. અમે જીડીને પાછા ફર્યાં. પાછા રવું સહેલું નહોતું. એકાદ જણુ જીડે જ નહિ. એને એચી લાવવા બીજને જામ એ પોતે જ એ યનોત્સવમાં ચોટી જાય. પહેલો પસ્તાય અને જીડે તોય બોલાવવા પાછો ગયેલો જીડે નહિ. અને જ્યાં બન્ને માંડ સંયમ કરી પાછા ફરે છે ત્યાં બન્ને ઉપર ચિડાઈને વઠવા આવેલા ત્રીજા ભાઈ એક ધડીકે માટે આંખોને તૃપ્ત કરવા ત્યાં જીભા રહે અને પેલા બે જણા સંયમને જરાક મોજો કરે. બે જણુના મનમાં થાય આટલા ચિડાયેલા સમાજનિયંત્રણ ભાઈ જેટલી છૂટ લે છે એટલી આપણે લઈએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી. આપણે ક્યાં એમના કરતાં વધારે સંયમી હોવાનો દાવો કરીએ છીએ? મને થયુ કે એ પેલા ખડક ઉપર પહોંચ્યું તો રાજના પાણીમાં પગ બોળા

શકું. પણ નદીનાં પાણી સહેજ વધતાં હતાં. એમાં એ ખડક નાનો સરખો બેટ થયો હતો એટલે રાજાજીએ મને વાર્યો. મને પણ થયું કે એમનું નહિ માનું તો બેવડી ઉદ્ધતાઈ થાય. રાજાજીની આચા કેમ ઉઠાપાય? અને રાજાને માથે પગ કેમ મુકાય? અમે પાછા વળ્યા. ભક્તિ, વિસ્મય, માનવીજીવનની ક્ષણભંગુરતા, દશ્યની ભવ્યતા, આ ક્ષણની ધન્યતા એમ કેટલીયે વૃત્તિનાં વાદળાં હૈયામાં ભરાયાં હતાં અને ત્યાંથી પેલા વીરભદ્રની પેઠે માયામા પોતાનાં બાણુ છોડતાં હતાં. વિચારની આ આતશખાજ અદ્ભુત હોય છે. હૃદયમાંથી બાણુ છૂટે અને સોંસરું માયા સુધી પહોંચી ત્યાં છૂટે ત્યારે સ્વસ્થ શરીર કેવું અસ્વસ્થ થઈ જાય છે એનો જોણે અનુભવ કર્યો હોય તે જ એનો ચમત્કાર જાણે.

આ ઠેકાણે મંદિર કમ નથી? આપણા લોકોના મંદિરો એટલે જન્મભૂમિનાં કાવ્યમય સ્થાનો. અમુક શિખર ઉત્તુંગ છે? ત્યાં કોઈ ઋષિ ધ્યાન ધરવા જઈ બેઠા જ છે અને લક્તીએ ત્યાં એક મંદિર બાંધ્યું જ છે. પછી એ પૂના પાસેનું પાર્વતી હોય, ચંપાનગરી પાસેનું પાવાગઢ હોય, જૂનાગઢ પાસેનું ગિરનાર હોય, કે હિમાલય પાસેનું કૈલાસશિખર હોય. દક્ષિણ તરફ દોડનારી નદી અમુક ઠેકાણે ઉત્તરવાહિની થઈ છે? ચાલો ત્યાં જોઈવો. એક તીર્થ. કરોડો લોકો આવે અને પાવન થઈ જાય. મોટી મોટી બે નદીઓ એકબીજાને મળે છે? તો એ પ્રયાગ ઉપર આપણા સતીએ પોતાની સરસ્વતી વહેવડાવી જ છે.

લોકમાતા

બધી યાત્રાઓ પૂરી થઈ અને સમુદ્ર સુધી આવી પહોંચ્યા ? ત્યાં ભક્તીએ જગન્નાથને અથવા સેતુબંધ મહાદેવને ખેસાડ્યા જ છે, જ્યાં જમીનનો અંત દેખાયો ત્યાં ઠા તે કન્યાકુમારી હોય અથવા દેવેન્દ્ર હોય. લાંબા લાંબા રણમાં એકાદ સરોવર દેખાય તો તે એ નારાયણનું જ સરોવર છે, એની પૂજા થવી જ જોઈએ.

આપણા સંત કવિઓએ તીર્થરથજો ક્યાં ક્યાં કહ્યાં છે એ શોધવા જઈએ તો હિન્દુસ્તાનની આખી ભૂગોળ પૂરી કરવી પડશે. મુસલમાન સંતોએ, અને રામન કૃષ્ણલિલ્લ પાદરીઓએ પણ આપણા દેશમાં એવી જ રીતે અદ્ભુત કાવ્યમય રચાનો પસંદ કર્યો છે અને ત્યાં પૂજા પ્રાર્થનાની સગવડ કરી છે. ત્યારે આ ઘોષ પાસે મંદિર કેમ નથી ? શું જીવનરાશિનો આવડો મોટો અધઃપાત જોઈ મુનિઓ પિત્ર યથા હશે ? શું ભરવ ઘાટીની માફક અહીં દેહ છોડી દેવાનો કદ પેદા થશે એ ખ્યાલથી લોકસંગ્રહકાર મુનિઓએ લોકયાત્રા માટે આ સ્થાન નાપસંદ કર્યું હશે ? અથવા મગજને ભરી દેનાર અખંડ અને બીપણ ગર્જના ધ્યાનને માટે અનુકૂળ નથી એમ સમજીને ઉપાસકો અહીંથી વિમુખ થયા હશે ? અથવા આ ઘોષ પોતે જ અભયસહનની મૂર્તિ છે, એની પડખે ધ્યાન એવે એવી કઈ મૂર્તિ જિભી કરવી એ મૂંઝવણમાં તેઓ નિવૃત્ત થયા હશે ? કોણ કહી શકે ? આપણા પૂર્વજોએ અહીં મંદિર ન બાંધ્યું એનું મને

જરામ દુઃખ નથી. પણ એમણે આ સ્થાન પર સૂએલા
લાવેલું એકાદ તાંડવસ્તોત્ર તો જરૂર લખવું જોઈતું
હતું. પાર્થિવ મૂર્તિ ન્યાં કામ ન આવે ત્યાં
વાહમયી મૂર્તિ જરૂર ઉઠીપક થઈ શકે છે.

આ બધી શોલા અમે ઘોંઘને માથેથી જોતા
હતા. હોનાવર તરફથી આવનાર લોકો ઉત્તર કાનડા
જિલ્લાના મહાકાંતારમાં થઈને ન્યારે આવે છે ત્યારે
એમને નીચેથી આ ઘોંઘવું આપાદમરતક દર્શન થતું
હશે. ક્યું સારું એ અનુભવ્યા વગર કોણ કહી શકે ?
અને અનુભવ્યા પછીયે શું? કુદરતની જુદી જુદી
વિમૂર્તિઓમાં કોઈ કાળે સરખામણી થઈ છે? દિમા-
લયની ભવ્યતા, સાગરની ગંભીરતા, અને રણની ભીષણતા
વચ્ચે કોણ સરખામણી કે પસંદગી કરી શકે? એટલે
એક વાર હોનાવરને રસ્તે જોગને દર્શને આવવું જ જોઈએ.
અને દરિયાઈ કાફલાનો અનુભવ લઈને કુશળ થયેલા પેલા
લશ્કરી અમલદારો ઘોંઘવું માપ લેવા આવ્યા હતા
અને પારણામાં લટકતા ઘોંઘ પાછળ પહોંચી ગયા
હતા, તેમને કેવો અનુભવ થયો હશે? જોગિયાં
પક્ષીઓએ એમનું કેવું સ્વાગત કર્યું હશે? ઘોંઘના
પડદામાંથી બહારનો અંદર ફેલાતો પ્રકાશ એમને કેવો
દેખાયો હશે? અને અંધારી રાત્રીએ ઘોંઘ પાછળ
જો ધાસ સળગાવીને મોટો પ્રકાશ ક્યોં હોય તો
આખી ખીણમાં કેવી ગંધર્વનગરી પેદા થાય એની
કલ્પના કોઈને થઈ છે? ન્યારે અહીં વીજળાનું
કારખાતું થશે ત્યારે કેટલાક કલ્પનાધરો જરૂર આ

આ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

કાલેકરના લેખો ભા-૧	૩-૦-૦
ઓતરાતી દીવાલો	૦-૬-૦
પૂર્વરંગ	૧-૦-૦
બહાદેશનો પ્રવાસ	૦-૨-૦
નક્ષત્રમાળા	૦-૧-૦
સ્મરણયાત્રા	૧-૦-૦
જીવતાં તહેવારો	૦-૨-૬
હિમાલયનો પ્રવાસ	૦-૧૨-૦

(જેમાં પ્રવાસવર્ણન પૃઠું કર્યું છે.)

આ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

કાલેસકરના લેખો ભા-૧	૩-૦-૦
ઐતરાતી દીવાલો	૦-૬-૦
પૂર્વરંગ	૧-૦-૦
બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	૦-૨-૦
નક્ષત્રમાળા	૦-૧-૦
સ્મરણયાત્રા	૧-૦-૦
જીવતા તહેવારો	૦-૨-૬
હિમાલયનો પ્રવાસ	૦-૧૨-૦

(જેમાં પ્રવાસવર્ણન પુરું કર્યું છે.)